

A Tabula Peutingeriana

hármás daciai útvonalából az Új-Palánkától Zsuppáig, vagyis a Bisztra Temes egyesülésénél fekvő Tibiscumig terjedő fő hadi útnak helyrajza, hadállásainak strategiai és közgazdasági jelentősége.*)

TÉGLÁS GÁBOR-tól.

Ide-tova majdnem másfél évtized óta foglalkozom Dacia hadi szervezetével s vizsgálgatom a hivatali állásommal járó nagy elfoglaltság után rendelkezésemre jutó csekély szabad idő alatt azokat az útvonalakat, melyek a természet által éppen a dunai oldalról oly nehezen elérhetővé tett daciai felföldet annak idején az elválasztó hegységek tömkelegén keresztül a birodalom törzséhez, vagyis a dunai tartományokhoz fűztek. Hathatósan élesztették kutatási eredményeim rendszerbe foglalását azok a gyümölcsöző megfigyelések is, melyeket az aldunai szabályozásnál alkalmazott mérnöki kar legkivált pedig Wallandt Ernő miniszteri tanácsos, Gruber Jenő, Izsaky Ernő, Kherndl György, Rácskay Gyula kir. főmérnökök, Raksányi Gyula, Neudeck Gyula mérnökök, dr. Homoky Ferencz orvos, az osztrák-magyar államvasuti uradalom resiczai és oraviczai főtisztjei, valamint Palekucsevny Fedor nagybirtokos, Thelbis Károly, Temesvár főpolgármestere, Sebesztha Károly, kir. tanácsos, tanfelügyelő Deutsch Andor és mások támogatásával 1893. és 1895. folyamán végezheték, s melyeknek során nemcsak a dunaparti hadállások rendeltetéséről bizonyosodhattam meg; hanem lassankint rájutottam azokra a strategiai és politikai motívumokra is, melyek Burivista első feltűnésétől kezdve a dákok elkeseredett szabadságharczait s a rómaiak hódításával oly nagyszerűleg befejezett támadási műveleteket időszámításunk kezdő századában irányították.

Ezen ismételt utazások közben nyerhettem biztosabb bepillantást a rómaiak telepítésénél és tartományi szervezeténél első sorban érvényesült topographiai viszonyokba is. Mert akármilyen egyszerűnek tessék is a felületesen bíráló előtt *Dacia* bekebelezésének és adminisztrációjának kérdése: a ki a tartomány sajátos domborzati configurációját jobban szemügyre veszi, szinte csodálattal kénytelen meghajolni a római hadvezénylet vaserélye és céltudatos intézkedései előtt. Hisz a délkeleti felföld a *Duna* felé néző erdős magaslataival, helyenkint alig járható s szirtes meredélyeivel s a Szemenik 1433 m. s a Plesuva 1143 m. csucsáiból szétsugárzó rengetegekkel annyira izolálva van: hogy csakis egy pár rejtett völgyes útvesztőjén át fűződik a felföldtől 150 kilométernyire visszamaradó Dunavölgyhöz.

Ez a sajátos geographiai alakulás rendkívül kedvezett a dákok másfélszázados önvédelmi harcainak, mert az erdélyi felföldet a szó szoros értelmében bevehetetlennek nevezhető fellegvárrá alakította; ép annyira hátrányosnak bizonyult azonban utóbb a rómaiak berendezkedésénél. A római telepítés tulajdonképi súlypontja ugyanis a közép Marosvölgyre nehezdedett s a birodalom különféle népelemből jobbra a katonai állomások révén kínálkozó üzleti és iparágaknál szerencsét kereső népelemek és a táborhelyek őrsége oly messzire esett a latinság centrumaitól: hogy culturalis és ethno-

*) Olvastatott a M. T. Akadémia II. osztályának 1896. évi márczius 9-dikén tartott ülésén.

graphiai assimilálódásról Daciában szó sem lehetett s az egészet a hadvezénylet és administratio formái tartották némileg össze. Dacia tömegesebb településeit tehát csakis Tibiscumtól, illetőleg Sarmizegetusától befelé találjuk s onnan visszafelé a moesiai partokig, vagyis az Al-Dunáig 120—150 kilométernyi szélességben olyan erdős hegyvidék terül el, melyen még napjainkban sem sikerült a rómaiakénál több kapcsolatot teremteni. Csoda-e azután, ha e roppant terület vadonjaiban nagy nehezen megépített útvonalak megszálló és katonai állomásain kívül csupán ott találjuk még a rómaiság emlékeit, a hol a hadviselés céljaira nélkülözhetetlen *ásványtermények* értékesítésére is alkalom kínálkozott?

A római mérnökök tehát e zordon vidék labyrinthusában az útvonalak irányításánál Dacia belvidékeinek megközelíthetése mellett itt is főfigyelemmel voltak arra nézve: hogy a fegyvergyárakban soha sem felesleges *vas-*, és *rézérczek* mellett az útba ejthető *aranytelepeket* is a katonai állomások és stratégiai útvonalak védszárnyai alá foglalhassák, különösen az ilyen félelmes erdő- és hegyövön keresztül haladólag.

Ezt az irányelvet nemcsak Dacia belsejében találjuk érvényesítve, a hol az aranyhegyeket a Maros, Aranyos és Nagy-Szamos völgyein sorakozó várakkal a szó szoros értelmében körülzárták; hanem méginkább igazolva vala eme törekvésük itt a délvidéken, hol a hadi uton kívül a római élet a természeti viszonyok miatt lehetetlenné vált. Ezt az irányelvet érvényesítették különösen a nyugati főtnál, melynek minden fordulatánál *Krassó-Szörénymegye* hírneves Érczhegységével találandjuk magunkat szemben. Nem lesz tehát nehéz a részletes bejárás közben minduntalan szemünkbe ötlő szoros kapcsolatról teljesebben megbizonyosodnunk s legyen elég itt csak vagy általánosságban előrebocsátanom, hogy a Lederata-tibiscunis útvonal sajátos irányzatát csakis ennek az érczvidéknek bejárása után valék képes behatóbban megfejteni.

Szerencsénkre a Tabula Peutingeriana¹⁾ néven emlegetett s a legújabb kutatásokból kitetszőleg Kr. u. 365. szeptember 366. május, a vagyis Procopiusnak Nacocleanál vesztett csatájáig bizonyára régibb források felhasználásával Castorius által szerkesztett Itinerarium (1. rajz) Dacia főbb útvonalainak nemcsak állomásait, de távolsági méreteit is megőrizte, sőt az érintett nagyobb folyókkal rajzilag szemlélteti. Ilyen módon tévedései daczára megbecsülhetetlen adalék legrégebb földirátunkhoz. A szóban forgó tabula VII. segmentuma azonban Daciába három útkapcsolatot jelöl.

Az *első* útvonal állomásai. Viminaciumtól: *Lederata*, *Apo*, *Arcidava*, *Centu-Putea*, *Bersovia*, *Ahihis Caput bubali*, *Tivisco*. A *második* Tierna, *Ad media*, *Prætorio*, *Ad Pannonias*, *Gaganis*, *Maselliana*, *Tivisco*. S ez utóbbi útvonal *Agnavis Ponte Augusti* állomásaival a fővároshoz Sarmizegetusához csatlakozik. A *harmadik* kapcsolat ismét a Duna mellől indul ki *Drobeta*val (a mai Turnu Severin) és Apulumnál egyesült Tibiscumtól a Maros terére tovább vezetett hadiúthoz.

E fontos földrajzi forrásmunka kiegészítéséhez sokban hozzájárul Claudius Ptolemæus Geographiája.²⁾ Ptolemæus Kr. u. 150-ben Dacia virágzású időszakában az alexandriai könyvtár valamelyik régibb iratából meríthetvé Dacia földrajzára vonatkozó értesüléseit, miután a dák törzsek, egymásutánját már Traianus foglalási háborúja sem találta többé az ő feljegyzései szerint. Művének harmadik könyvét kiváló becsessé tesz azonban a kétségen kívül saját korának hivatalos adataira utaló helynevek és földrajzi meghatározások. Így a negyedik szelvényben *Lizis Αξις* az éjszaki szélesség 45°40' a hossza 46°15' *Argidava Αργιδάβα* É. sz. 45°15' hossza 48°30', a királyi *Sarmizegethusa Ζαρμιζεγεθουσα βασιλειον* É. sz. 45°15' hossza 47°50'. Az ötödik szelvényben *Tibiskon Τιβισκον* É. sz. 44°50' hossza 46°40'.

A vidékünket érdeklő ókori írókból nem mellőzhetjük Priscus Rhetornak³⁾ Kr. u. 448-ki követségi naplójából azt sem: hogy ő, a ki szintén Rámánál szállott a Duna balpartjára már egészen más folyó

¹⁾ Dr. Konrad Miller: Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Tafel. Ravensburg 1888. La table de Peutinger conserve a Vienne par Ernst Desjardins Paris. Még folyamatban.

²⁾ Claudii Ptolemæi Geographia. Edidit Carolus Fridericus Augustus Nobbe Editio stereotypa. Lipsiæ 177. 1. § 1.

³⁾ Prisci rhetoris et sophistæ excerpta de legationibus gentium ad Romanos. Corpus Scriptorum historiæ Byzantinæ. B. G. Niebuhr 182. 1.

nevekkel találkozott. A Drekonban Salamon Ferencz¹⁾ t. i. Karast, a Tigasban a Berzavat, mely a rómaiaknál még Berzobis vala, a Typhesasban a Temest látja. Jornandesnél a Tysia=Tigas, a Tibisia= a Typhesa= a Drica- a Drecon.

Ptolemæus és a Peutinger tábla értelmezésénél azonban a ravennai Anonymus²⁾ feljegyzései jönnek még segítségünkre, a ki sok tekintetben kiegészíti, majd helyreigazítja *Castorius* itinerariumát s nem egy helyen amannál hasznavehetőbb forrásokat használhatott. Dacia útait egyébként ő is a Peutinger tábla szellemében örökíti meg. In quas Dacorum patrias antiquitus plurimas fuisse civitates legimus; quibus aliquantes designare volimus, id est Drubetis, Medilas, Prætorio, Panonin, Gazanam, Masculinis, Tibis, qui coniungitur cum civitate Agmonia patriæ *Mysia*; Item ad aliam partem sunt civitates in ipsis Daciis, id est *Tiviscum, Gubali, Zizis, Bersovia, Artidaba, Canonis, Pocula, Bacaucis*. Feltűnő, hogy a mai Karánsebes-Zsuppától keletre a Bisztra mentén Hunyadmegyének eső területet ő *Mysianak* tudja s csakis *Krassó-Szörény* területére szorítja Daciat.

Teljesség kedvéért meg kell említenünk azt is: hogy *Traianus* naplójának Priscianusnál³⁾ fennmaradt eme töredékből: «inde Berzobim, deinde Aizi (alias Azi) processimus» kitetszőleg szintén a lederata-tibiscumi út szolgált a daciai hadművelet stratégiai főútjául.

Összevetve már most a legrégebb feljegyzések adatait, következőleg sorakoznak a Dunától felfelé osztható legrégebb helyneveink:

Tabula Peutingeriana Segmentum VII.	Anonymus Ravennatus IV. könyv 14. c.	Claudii Ptolemæi Geographia.	Priscianus.
Lederata Apo m. p. XII.	—	—	—
Arcidava m. p. XII.	Artidaba	IV. Ἀργιδάβα ⁴⁾	—
Centum Putea m. p. XII.	—	—	—
Bersovia m. p. XII.	Bersovia	—	Berzobis
Ahihis m. p. XII.	Zizis	IV. Λικιζίς (Likizis) ⁵⁾	Aizi [Azi]
Caput Bubali m. p. III.	Gubali	—	—
Tivisco m. p. X.	Tiviscum	V. Τιβισκον ⁶⁾	—

Hova tartoznak ezen helynevek s merre közelítették meg a velük megjelölt utak, Dacia belsejét s épen a fővárost Sarmizegetusát? ez vala a kérdések kérdése hosszú időn át.

Lederata és Tibiscum körül forgott kiválóképen a vita, mert ezzel vélték eldönthetőnek az útvonal megállapítását is. Lederatát a hatvanas évekig téves irányban, majd a Duna jobb, majd bal partján keresték. Még 1858-ban Aschbach⁷⁾ és a Turnu Severinnél láthatóvá vált. Trajan hidoszlopok kapcsán Új-Palánkához, a balpartra osztotta Lederatát. D'Anville⁸⁾ mult századi francia író egyenesen Vimina-ciumtól volt hajlandó a daciai út kiindulását feltételezni, Rössler⁹⁾ Aschbach védelmére azt is hajlandó volt megkockáztatni: hogy ezen a ponton a Tabulat tévesnek nyilvánítsa. Franke¹⁰⁾ D'Anville ellenében Viminaium helyett *Pincumhoz* tűzte ki az átkelő állomást. Ezekkel szemben tisztán térképtanul-

¹⁾ Salamon Ferencz: Hol volt Attila főszállása. Századok 1881. évf. 1. füz. 17. lap.

²⁾ Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographia. Ex libris Mrs. ediderunt M. Pinder et G. Parthey Berolini 1860 XVIII. és 674. l. tárgymutatóval és térképpel.

³⁾ Prisciani Institutionem grammaticorum Liber. VI. 13. Edidit Hertz. p. 205. Traianus I. Dacorum, inde Berzobim deinde Aizi processimus.

⁴⁾ Szélesség 45° 15', hosszúság 47° 31'.

⁵⁾ Szélesség 45° 40', hosszúság 46° 15'.

⁶⁾ Szélesség 44° 50', hosszúság 46° 40'.

⁷⁾ Prof. Dr. Aschbach: Ueber Trajan's steinerne Donaubrücke. Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, 1858. 8. füzet.

⁸⁾ D'Anville: Atlas Antiquus Norembergæ 1782. Orbis Romani pars orientalis.

⁹⁾ Rössler: Zeitschrift für österreichische Gymnasien. 1868. 679. lapján.

¹⁰⁾ Franke Zur Geschichte Kaiser Trajan's p. 155.

mányok alapján mindjárt Mannert¹⁾ eltalálta azt a helyes pontot Rámánál, melyet Kanitz²⁾ az ismert balkáni utazó a helyi viszonyok megfigyelése alapján legelőször okolt meg alaposabban. Kanitz nézetét Kiepert³⁾ is magáévá tette a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetéhez mellékelte térképen s ugyanezt fejtette ki tovább Dragasevic⁴⁾ szerb tábornoki főnök ezredes. Ezt a felfogást valamivel előbb Oriovcanin⁵⁾ azzal egészítette ki; hogy Lederatát Rámától az új-palánkai partokra terjeszté ki, mint az tényleg Margum az átellenes Kubin közt Contra Margum alakjában Ortway Tivadar⁶⁾ fejtegetése szerint be is van igazolva.

A lederata-tibiscumi útvonal másik kérdéses állomását Tibiscum képezte. S jóllehet, még gróf Masigli Lajos Ferdinándnak⁷⁾ sikerült a hunyadmegyei Vaskaputól eredő Bistrának a Temesbe szakadásánál feljegyezni azt a feliratos követ, melyet Tibiscum valódi documentumául vehetünk, a mult századi nyomozás részint a Maros, Tisza egyesülésénél tapogatózott, a Tiszára vonatkoztatván a Tibiscum nevet; részint az újabb idők forgalmi irányzatát az ókori nyomok fejleményének tekintve, a délvidék forgalmi- és közéleti metropolisában: Temesváron szerették volna Tibiscumot felfedezni. Ennek a feltevésnek még a Peutinger-tábla távolsági mérete is felettébb kedvezett, mert Új-Palánka, Temesvár 120 km. távolsága majdnem összevág a tabula miliareival. Tibiscum monographusa: Ortway Tivadar⁸⁾ ritka ügyszeretettel és hangyaszorgalommal gyűjtötte össze a Tibiscumra vonatkozó újabb s régiebb feljegyzések és adatok egész tárházát, s azok alapján Bisztra-Temes egyesülés mellett döntött.

Jelen értekezésemmel ezen irodalmi forrásokra ki nem terjeszkedhetem; de a kérdés genesisét itt a lederata-tibiscumi útvonal megállapításánál sem mellőzhetjük egészen, sőt azt is kötelességem kiemelni, hogy épen 100 esztendő előtt nyertük Tibiscumra az első helyes ujjmutatást Mannert⁹⁾ Res Trajani Imperatoris ad Danubium gestæ című s a göttingai tud. Akadémia pályadíjával méltán megkoszorozott munkájában.

S habár Ackner Mihály és Müller Frigyes¹⁰⁾ (a jelenlegi szász ev. püspök) 1863-ban a helyszínén szerzett észleleteikkel szintén megerősítették Tibiscumnak a Bisztra-torkolathoz tartozóságát, sőt épen Ortway Tivadar már említett becses monographiájában ritka elmeéllel és kritikai apparatussal Tibiscum holléte felett döntő ítéletet is mondott: mégis a Peutinger-tábla két útvonalának záradékául kétszer felemlített Tibiscum azonosságát képes vala kétségbe vonni. S miután, ő a nyugati útvonalat fel nem találhatta, arra sem érezte feljogosítottnak magát, hogy a két Tibiscumot egynek vegye s a Peutinger-táblának párhuzamosan jelzett két útvonalát csak feltételesen csatlakoztatja.

¹⁾ Mannert: Geographie der Griechen und Römer, Landshut 1812. VII. p. 76.

²⁾ F. Kanitz: Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 1867 Bd. XII. Bóvebben Serbien von I. Kanitz 1868. Leipzig, 418/19. lap.

³⁾ Kiepert: Corpus Inscriptionum Latinarum III. Tabula II.

⁴⁾ Dragasevič Glasnik XLV. p. 22.

⁵⁾ Oriovcanin: Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Bd. X. 31. lap.

⁶⁾ Ortway: Margum és Contra Margum.

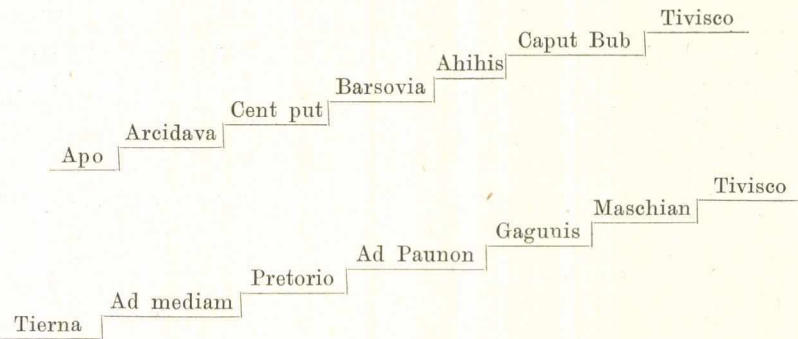
⁷⁾ Marsigli Danubius: Pannonico Mysius, Tom. II. Tab. LVI.

⁸⁾ Ortway Tivadar: Tibiscum helyfekvése. Archæologiai Közlemények 1876. X. évf. (Új folyam VII.) III. füzet. 1—48. lap.

⁹⁾ Res Trajani Imperatoris ad Danubium gestæ, Libellus a Societate Scientiorum Regia quæ Göttingæ splendet prænuo donatus. Addita est dissertatio de Tabulæ Peutingerianæ ætate auctore Conrad Maunert. Norimbergæ apud Joannem Fridericum Frauenholz 1793. pag. 24., 25., 28., 34., 84. S a könyvhöz mellékelte térkép Dacia Trajana.

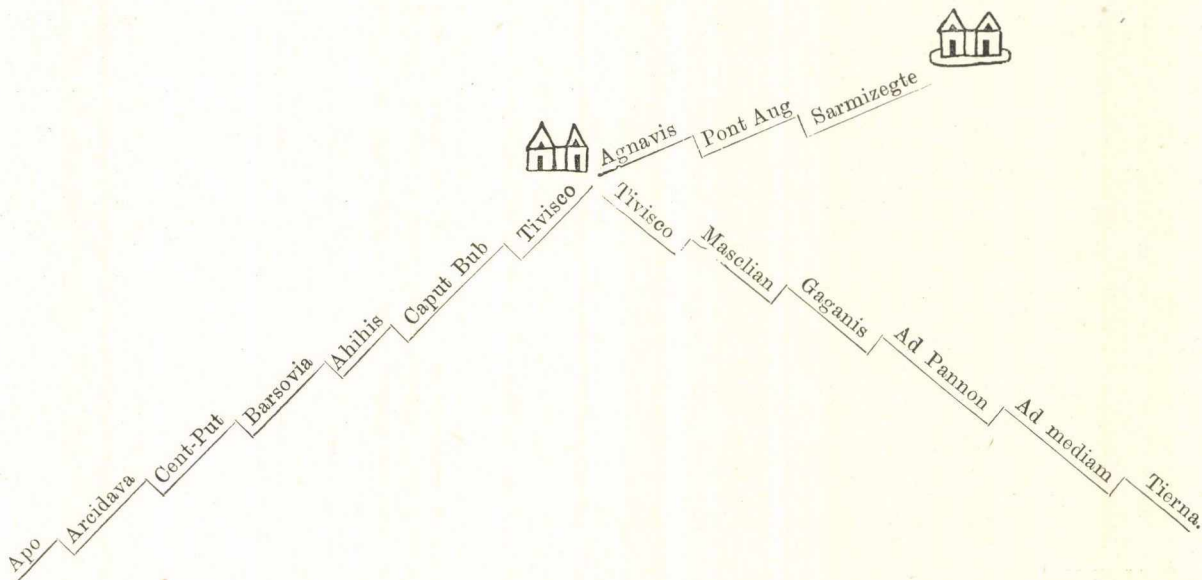
¹⁰⁾ Ackner und Müller: Die römischen Inschriften in Dacien. Wien 1865, 13. lap. 51. pont.

A Peut. tabula ugyanis, mint első rajzunkból kitetszik, a két utvonal csatlakozását így adja :

1. rajz. A Peutinger táblán Daciába irányított két hadi-út állomás sorozata.

holott azt, a mint Ortway vázlatilag szintén feltünteti — csúcs alatt — kell vala egymáshoz irányíttatni.

Ortway u. is így folytatja töprengéseit: «Még Goosnak a ravennai Anonymussal támogatott nézete sem ingathatá meg ebbeli kételyeit. A ravennai Névtelen e tekintetben épen mit sem bizonyít — szerinte — Forbiger Katanesich és egyáltalán a két Tibiscumot vitatók ellen. Hiszen a Névtelen szerint Tibis össze van kötve Agmonióval, Tibiscum pedig Temával, holott ha a peutingeri tábla két Tiviscoját egynek kellene vennünk, akkor ezen Temával csakugyan nem tudunk mit kezdeni ?¹⁾ Most, hogy a régi Tibiscum területén a peutingeri tábla nyugati útvonalának nyomaira nem akadhattam, még inkább be kell vallanom, hogy ez a kérdés a komoly tudományos kritika terén még mindig függő kérdés». Bizonyos, dönthetetlenül bizonyos csak az, hogy a municipium *Tibisci a Bisztra-Temes* egyesület felett állott; ellenben *Temesvár* helyén, ha csakugyan volt egy második *Tibiscum* nem a municipium, hanem egy kisebb rendű telepedés létezett. Tehát ép ellenkezője áll annak itt, a mit Katanchich,²⁾ Forbiger és követőik állítják.

Temesvárt azonban a szóban forgó lederata tibiscumi útvonallal összeköttetésbe hozni fájdalom,

¹⁾ P. Math. Katanesich: *Orbis Antiquus et Tabula Itineraria quæ Theodosii Imp. et Peutingeri audit ad Systema Geographiæ redactus et Commentario illustratus opera*. Pars I. Budæ MDCCCXXIV. p. 374. Kavaranhoz Zsuppan alul helyezi Tibiscumot. Később *Istri Adcolarum Geographia vetus* Budæ 1827. Pars II. pag. 293. Karánsebes mellett nyilatkozik utalva Marsigli felirati leletére.

²⁾ Albert Forbiger: *Handbuch der alten Geographie aus den Quellen bearbeitet*. Leipzig 1848 in Bd. pag. 1107. *Tiviscum* beim Ge. Rav. *Tibis*, jetzt Riunen bei Kavaran an der Vereinigung der Flüsse Temes und Bisztra.

nem s egészen külön megvitató és még kikutatandó feladatot képez, az a másik kérdés: ha volt-e egyáltalán része és szerepe a hadi útakon kívül fekvő Temesvárnak Dacia szervezetében?»

Pedig Ortwaynak az általa megállapított Tibiscumtól csak nyugatra, Valyea Brul felé kell vala tekintenie: hogy a keresett útvonalat alig pár száz méterre, az vasuton, és országuton túl, a bokros legelőn megpillanthassa. Hisz már Goos Károly¹⁾ is, a ki ugyan idáig nem utazhatott — bő forrástanulmányaival s főleg Ptolemæus geographiai tévedéseinek, correctiójával segítségünkre jött vala akkor e kérdésben és Ormos Zsigmond²⁾ is irányt adott, Berzovianak Zsidovinnál történt megállapításával. Sőt Tomaszeknek az a nem egészen rosszul hangzó, habár alaptalannak bizonyult, feltevése: hogy *Ezeres*, (melyet azonban a régiek Egeresnek neveztek) a Peutinger-tábla Azizisét jelenti s a *Caput Bubalit* a Karán-Sebessel szomszédos Valyea Boul örökölte, szintén támpontot nyújthatott volna a helyszini eligazodásra, Tomaszeknek emez erőltetett nyelvészeti fejtegetései, a tudományos kritikával és történelmi alaposággal keveset törődő nemzetiségi íróknak, azóta előszeretettel használgatott fegyverül szolgálnak.³⁾

A vonatkozó irodalom roppant adathalmazából, minthogy a Tibiscumra vonatkozó forrásokat Ortway ugyis hangyaszorgalommal összegyűjtötte volt, tárgyunkra nézve elégséges annak kimutatására szoritkozunk: hogy miután nemcsak *Tibiscum*, mint végállomás és Lederata a kiinduló pont, hanem a közbeeső *Berzovia* is meg valának a hetvenes években határozva: az útvonal felső Tibiscum felé haladó s alsó, Lederatától Daciába közeledő szakaszának kitűzése várta még a szakemberek vállalkozását.

Az éjszaki szakaszt Goos Károly⁴⁾ nagybecsű tanulmánya 1874-re megközelítőleg helyes irányba vezette, épen Tomaszeknek másként a kritikát erősen kihívó fejtegetései segélyével. *Ezeres* révén u. is *Ahihist* mégis közel juttatá a valósághoz s a *Poganissal*, ha bár azt a kérdéssel legtávolabb összefüggésben sem álló és Karán-Sebessel szomszédos, újabb eredetű Valyea Boul nevű kis oláh község nevéből vette is az impulsust, szintén a helyes kerékvágásba zökkentette a kérdést. S Goostól, a ki ezt a vidéket be sem utazhatta, többet várni joggal alig is lehetett!

Berzoviatól felfelé tehát nagyjában megtaláltuk a kiigazodást s délfelé *Versecznek* Goos előtt szintén ismeretessé vált két római felirata kínálkozott irányítóul. Hisz a *Morava* vizerei Zsidovintól pár kilométerrel délebbre már Moricföldnél szűrődnek össze s onnan DNy a *Százforrásnak* feltételezett *Centum putea Temes-Buttyin* és *Stamora-Moraviča* közé minden nagy nehézség nélkül beillett. Innen Verseczig, vagyis a Goos által képzelt *Arcidavaig* a Peutinger-tábla mérete épen összevágott. *Apora* nézve pedig Tomaszekkel a *Karas* duplaji átjáróját már lefoglalták volt úgy, hogy *Új-Palánkához* s onnan a szerbparti Rama (Lederatahoz) tetszetősebb útirányt keresni sem lehetett volna. Itt csupán a ravennai névtelen okozott Goosnak egy kis fejtörést, mint a ki a szóban forgó útvonalat Arcidavan kívül *Canonia*, *Potula* és *Bacauis* állomásokkal is megtoldotta. Goos *Canoniat* *Verseczről É-ra* a feliratával már a múlt századtól ismeretes *Dentara* osztotta, *Potulaval Temesvárt* tüntette ki és *Bacauis*t a Duna mentén szintén római emlékekkel szereplő *Szerb Posesenára* ruházva, a kérdést joggal megoldottnak tekinthet.

Ha a derék Goost túlfeszített munkássága oly idő előtt (1878) sirba nem viszi, kétségenkívül ő is hamar reá jön vala elméletének tarthatatlanságára. Mert a ki a helyi viszonyokról némi tájékozottságot szerezhetett: azt ez a megoldás ki nem elégithette. Így szánta el magát *Torma Károly* is a kérdéses terület bejárására s miután 1881-ben czélt nem érhetett, 1882 és 1883 nyarán megismételte utazásait. Torma is Verseczet vette kutatásainak kiindulási állomásául, és már első körútjában sikerült

¹⁾ Studien zur Geographie und Geschichte des trajanischen Daciens von Carl Goos 33. és 40. l. térképpel. Programm des evang. Gymnasiums in Schässburg zum Schluss des Schuljahres 1873/4 Hermannstadt 1874.

²⁾ Ormos Zsigmond: Régészeti Közlemények I. Bersovia (Zsidovin) Archæol. Közlemények. VIII. k. (Új f. VI. köt.) 1871. 142., 153. lapjain térképvezérléssel.

³⁾ Tomaszek: Miscellen zur alten Geographie. Zeitschrift für österr. Gymnasien 1867. 110. lapján.

⁴⁾ Carl Goos: Studien zur Geographie und Geschichte des trajanischen Daciens. Programm des ev. Gymnasiums in Schässburg zum Schluss des Schuljahres 1873/74. 1—77. lap. 1 térképpel. Ueber die Innenverhältnisse des trajanischen Daciens. Archiv des Vereins für Landeskunde XII.

Versecztől K-re *Váradja* mellett *Arcidava* helyfekvését megállapítani. Ezzel azután a további vizsgálatok iránytűjét is pontosan kitűzte úgy, hogy *Centum Puetára* azután önkényt rájutottak. Apot illetően ő sem bírt végleg eligazodni s a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat 1884 közgyűlésén térképekkel s Fröhnernek Trian oszlopképeivel kísért, de fájdalom sehol meg nem jelent tanulságos szóbeli előadásában még *Greben* mellett a *Cetatye* földvárát minősíté *Aponak*.

Torma Károlynak három évi fáradságos kutatásaiból azonban idáig csupán a felirati részt kaphattuk meg,¹⁾ s a Dunától Dacia legéjszakibb pontjáig terjesztett bűvárlatainak igazi gyümölcseit: a topographiai észleleteket hasztalan várta tőle irodalmunk. De Torma utazásainak maradandó s tán nem is utolsó jelentőségű eredményeül üdvözölhetjük azt a régészeti kis iskolát, melynek anyagi gondokkal küzdő s nehéz hivatali teendők alatt görnyedező lelkes tagjai legtöbbször saját szűkös jövedelmükből kutatva, gyűjtve Torma példáján s tanításain annyira felbuzdultak: hogy a délmagyarországi és hunyadmegyei történelmi régészeti társulat kiadványait azóta Dacia igazi adattárává avathatták.

Ime *Milleker Bódog*, Torma Károly egyik buzgó utitársa gyűjtési buzgalomával előbb Fejérttemplomon, most Verseczen egymaga számottevő muzeumot létesített s a délmagyarországi Történelmi és régészeti Értesítőben,²⁾ valamint a budapesti *Archaeologiai Értesítő* hasábjain neki és az őt támogató verseczi közönségnek egyaránt becsületére szolgáló irodalmi munkásságot fejt ki. *Arcidavaról*, *Centum puetáról* a Torma felfedezéseit ő vezette be az irodalomba s prähistorikus felfedezéseivel is nagyban előmozdítá a délvidék ismeretét.

Böhm Lenart,³⁾ a ki már előbb *Geschichte des temescher Banats* cz. magyarul is kiadott munkájában igaz, hogy Grisellini tévedésektől hemzsegő adatai alapján, foglalkozott úthálózatunkkal és s a dunaparti feliratokat Ilič⁴⁾ adatainak felhasználásával összegelte, Torma Károly utitársaként gyűjtött észleleteiről a temesvári történelmi régészeti társulatnak beszámolva, a Lederata-Tibiscum útvonalról először adott kimerítőbb tájékoztatást: Fejérttemplom környékről így Palánka s a Básiáson alul eső partvidékről eredeti megfigyelésekkel gyarapítá Dacia irodalmát. Pontelly István⁵⁾ temesvári gymnasiumi tanár korábban főleg a római sánczok kérdését karolta fel s azok avar voltát a természetvizsgálók buziási nagygyűlése alkalmával fejtette ki. Még Halaváts Gyula is *Torma* iskolához számít, hisz saját bevallása szerint Torma Károly biztatására fogott, mint Kubintól felfelé az erdélyi részeknek munkálkodó országos geologus a régészeti adatok gyűjtésébe, míg nem épen 1896. évi januárban bejárása eredményeül a *lederata tibiscumi* római út vonaláról az országos ősrégészeti és embertani társulatnak be is számolhatott.⁶⁾

Jó magam is Torma Károly biztatására szegődtem ehhez a lelkes kis csapathoz s elébb Király Pállal⁷⁾ Várhelyen és Dacia belsejében, majd az ő előléptetése után egymagamra taposom azt az irányt, a melyben akárhányan fáradozzunk is: mindig marad bőven tarlózni való az utánunk vállalkozóknak.

Részemről azonban a *helyrajzi puszta meghatározásokon* túlterjeszkedve, a *lederata tibiscumi*

¹⁾ Torma Károly a földrajzi adatokkal már ide és nevezetesen Tibiscumra is vonatkozik. Adalék északnyugati Dacia föld- és helyiratához. A M. Tud. Akadémia 1864. Évkönyvei XI. kötet 2. füzet. Revidierte und neue Inschriften etc. Archæol.-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn 1882. VI. pag. 97—145.

²⁾ Délmagyarország őskori régiségleletei. Temesvár, 1891. Ezt megelőzőleg. Újabb délmagyarországi őstelepek. Temesvár, 1883. Délmagyarország régiségleletei. Temesvár, 1892. Különlenyomat. U. az. Délmagyarország a rómaiak alatt. Centum putea. Tört. régész. Értesítő. Új folyam VI. 1890. 214—217. l.

³⁾ Böhm Lénárt: A Lederata Tibiscum római út. Tört. régész. Értesítő 1883. IX. évf. Alterthümer längs der Donau Archæol. epigr. Mittheil. 1880. IV. Heft 2. Uj-Palánka multja és jelene. Tört. régész. Ért. 1879. IV. füz. 153—183.

⁴⁾ Ilič Luca: Archæol. Funde im Banat. Mittheilungen der k. k. Central-Commission X. Jahrg. 1865. pag. XXXV.

⁵⁾ Pontelly István. A természetvizsgálók buziási nagygyűlésen tartott felolvasása.

⁶⁾ Halaváts Gyula: A Lederata tibiscum hadi út. Archæol. Értesítő. 1896. évf. 1. füzet.

⁷⁾ Király Pál három nagyobb művében dolgozta fel a Daciára vonatkozó összes topographiai adatokat, ú. m. 1. Ulpia Traiano Augusta Colonia dacica Sarmizetusa metropolis. Budapest, 1891. Athenæum kiadás. — 2. Gyulafehérvár története. I. kötet. 1892. — 3. Dacia provincia Augusti I. és II. kötet. Nagy-Beckerek, 1893. Szabó Ferencz n.-elleméri plébános. Történelmi nép- és földrajz könyvtára. XLVII. és XLVIII. köteteivel.

útvonal bejárásánál és felvételénél főleg arra fordítam kiválóképen figyelmemet: *hogyan ezen útvonal kitérésénél és megépítésénél fenforgott katonai, közgazdasági és politikai okokat is megfejtsem.* E végből tehát az alább bemutatandó útvonal irányánál s az egyes hadállások ismertetésénél ez elődeim részéről kevésre méltatott eme momentumokat is igyekszem az idevágó irodalmi adatokkal tanulmányom körébe vonni s az egyes castrumok alaprajzával az útvonal által érintett egész vidéknek fejtegetéseim érthetőségéhez a domborzati alakulásban annyi felvilágosítással szolgáló térképet is bátor vagyok a Tekintetes Akadémiának bemutatni.

I. A Dunától, illetőleg Új-Palánkától Váradjáig vagyis Arcidaváig.

Aporg. XII m. Arcidavaig XII miliare.

(Apo állomás holléte még kérdéses. A római út Új-Palánkától nem a Karas jobb partján, hanem a Nera közelebből kiindulva a két folyó között vezetett Vracsevgaj, Vöröstemplom, Csehfalva-Jám — Csorda — Vranj-Mercsina érintésével Váradjáig.)

A Tabula Peutingeriana nyugati útvonalát a Tabulával foglalkozó buvárok csaknem mindenike Új-Palánkánál vezet hazánk földjére. A vámkirendeltség házait a durván kinagyolt chloritos palából kövér mészsadalékkal készült hídőre építették. Itt végződött tehát a túlparton jól látható Ramától s akkori Lederatától a daciai első hadjárat előtt megépített s a Forum romanumon díszlő Traian-oszlop^{31/33} táblacsoportján is felismerhető hajóhid, mely Traianus hadi szemléjét is illusztrálja.¹⁾ Az utolsó sorok még mindig özönlnek Lederata porta principalison, az egész hajóhid roskadásig megtelt a menetelő hadsoroktól, az előcsapat már a daciai partokon vonul kitérés irányára felé, míg Traianus vezérkarától környékezve egyszerű szolgálati pectoraleban panyókára vetett köpenyében gyönyörködni látszik harcászai bátor, önérzetes magatartásában.

A hídőrel szemben a Szapaja (Schanzl) szigetről 1871-ben két márványszobor került ki.²⁾ 1880-ban egy 0.95 m Hercules-szobor,³⁾ egy felül alul tarajos fejű, fogas száját harapásra nyíló kigyószobrocska híresztelte el ezt a pontot.

Római edényekkel több bélyeges téglát is találtak itt már. Böhm Lenárt az A(la)II P(annoniorum) a COH(ors) IIHISP(anorum) és a LEGVIIC(laudia) P(ia) F(idelis) bélyegeit gyűjtötte. Utóbbi Torma Károly is felsorolta feliratlajstromában s magam is találtam.

Csekély vízállásnál az egész partot téglafedéleserép épülettörmelék borítja mindenféle cserépeművel, olykor érmekkel, melyek főleg a hajósok és a halászok révén szóródnak innen szét itthon és a külföldön egyaránt.

Valamivel bennebb a báró Loppesti emlékoszlop mögött egy esőzésekör a Nera egyik ágától körülfogott szigetforma emelkedést «*Sztari crkva*» (régis templom) néven emleget a nép.⁴⁾ Ott valóban ismét jellegzetes téglákat, fedőcserepeket találni, sőt olyan oszloptéglákat is találtak már, a minőket a légfűtés berendezésénél, főleg a fürdőkben alkalmaztak a rómaiak. Más nagyobb épületrom nem mutatkozik a parton s a homok sem temethette el, mert ime a legkisebb épületrész is dacolni tud az itt időnkint Samum gyanánt megújuló Kossova szélvész fergetegeivel.

Az Új-Palánkánál felmerült bélyegek segítségével megállapíthatjuk tovább indulásunk előtt az

¹⁾ W. Frohner: La colone Traiane (kis kiadás 1865) a nagykiadás tábláira utalok.

²⁾ Milleker B.: Délmagyarország régiségleletei. 1892. 26. l. Egyik a fejrtemplomi, másik a temesvári muzeumban látható.

³⁾ Tört. régész. Értesítő VII. 164. l. rajzban III. t. 1. rajz. Böhm Lénárt Szuk Lipót, budapesti zenetanárnak ajándékozta,

⁴⁾ Böhm Lénárt: Új-Palánka múltja és jelene. Tört. régész. Értesítő, 1879. évf. IV. füz. 165—183. l.

idevaló helyőrséget is. A LEG VII C(laudia) P(ia) F(idelis) Dacia belterületein nem is hagyta működése nyomait. A Chors II Hispanorum az occupatio idején Kr. u. 108-ban Verseez körül teljesítette a szolgálatot s utóbb felkerült Kolozsvártól nyugatra Sebesváraljához. Az Ala II Pannoniorum azonban épen Traianus hódítása után Dacia különböző pontjain állomásozott. Így Apulumban a Corp. Incript. Latin. III. 1100 feliratán egy vet(eranus) ex dec(urione) al(æ) II. Pann(oniorum) mint decurito Kannabensium leg XIII geminæ. Miciából (Veczel) a Corp. 1. tr. III. 1375 Traianus alatt. Septimius Severus korából eq(ues) al(æ) II Pannoniorum a provintia fővárosából Sarmizegethusából (Corp. I. L. III. 1483). Állandó őrséget Szamos-Ujváron teljesített ezen ala, hol téglabélyegeit¹⁾ régóta találják s honnan legutóbb Ohrnstein József nyugalmazott császári és királyi őrnagy újabb feliratokkal gyarapította Dacia adattárát.²⁾ Így M. AN(tonio?) DEC(urio) A(læ) IPA[nn(oniorum) . . . ius Secun] DINVS DEC(urio) A(læ) eiusdem]. Az Ala praefektusai közül T. VARIVS CLEMENS Alsó-Dacia Celeia állomásáról (Recka az Olt torkolat közelében) ismeretes.³⁾ Egy névleg ismeretlen praefectus a daciai háborúban tüntette ki magát.⁴⁾ Szamos-Ujvárról T. Petronius T. f. Anien(sis) Priscus nevét örököltük még át, a ki elébb tribunus legionis VII geminæ felicis in Hispania citerior⁵⁾ szolgált. Mindezzel hamarosan tisztába jöve az a kérdés állja még utunkat: hogy a Tomaschek⁶⁾ által a Karas folyóra alkalmazott és Goos Károly⁷⁾ hivatolt értekezéseiben elfogadott meghatározásai szerint *Apo fl.*, melynek nevét Goos még *Palánka* egészen újabb keletű s a török világig használt *Horom* helyett a palánkerösségről felvett nevében is visszhangoztatva képzelte, valósággal itt létezett-e, vagy a mint Böhm Lenárt vitatja, Fejértemplom EN. határcsücskén a Missich-árok melletti Fünfguldenfelderén keresendő az?

Első sorban kettőt constatálhatok itt és pedig 1-ször: *hogy a Lederatától hajóhiddal eszközölt átszállítás után a Karast nem érinthette a Daciába vezető út; és 2-ször: hogy a kérdéses Missich árok melletti Fünfguldenfelder épületmaradványai, ha kifogástalan római eredetűeknek bizonyulnának is, a mihez még sok kívánnivalónk volna s a mit nagyon is kérdésesnek tartok ez idő szerint: még akkor is 5-5 klm távolságban esik Udvarszállás felé is a Karastól, úgy hogy e nagy távolság semmi jogcímet nem szolgáltathat arra nézve: hogy a Karas viselhesse a kiindulási állomás nevét. Hisz akkor Uj-Palánkánál már sokkal közelebb találjuk a Nera-torkolatot s ha már csakugyan a Karas igényelhetné az Aponak minősített pentingeri nevet: akkor itt vonatkozhatott volna ez a név legilletékesebben reá.*

Szerintem Tomascheket és utána Goos Károlyt is Böhm⁸⁾ abbeli közlései téveszthették meg: hogy a római út Uj-Palánkától ÉNY indulva s Ó-Palánkát érintve körülbelül a mai Ördög-híd (Teufelsbrücke) táján Gajtától Gereben felé haladt volna a Duplajig. Ott a Karast áthidalták s Böhm szerint e hid darabjai a községbe láthatók is valának. Ez a combinatio aztán csakugyan lehetővé tenné azt is: hogy a Karasra az *Apo* elnevezést jogosan alkalmazhassuk. Még Torma is annyira befolyásoltatta magát ezen elméletől: hogy a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat 1884-iki közgyűlésén a Tabula Traiana geographiai vonatkozásairól tartott szóbeli előadásában a főutat Palánka, Gajtától érintésével É-ra szintén Gerebennek (Grebenač) vezette, ott a Cetate mareban (nagy vár) feltételezvé Apo állomást. Így a szomszédos *Karast*, vagyis már jogosult Apot áthidalva, a Tabula Pentingerivaa keregett állomásával készen volnánk. Csakhogy részemről sem a gerebeni, sem a szomszédos duplaji várakban a római jelleget és emlegetett római téglákat nem találtam, mely olyan mértékben, a mint azt a

¹⁾ Corp. I. L. III. 1633, 3. Supplementum 8074, 5.

²⁾ Archæol. epigr. Mittheilungen XIV. 1891. Heft. 2. 168. Die römische Niederlassung bei Szamos-Ujvár.

³⁾ Willmann Exempla Inscriptionum 1260.

⁴⁾ Bull. Hell. IV. 507.

⁵⁾ Ephem. epigr. VII. 1212. = Dessau 1442. (ostia) Ennek a fia lehetett tribunus laticlavus Petronius Priscus Corp. J. III. 5657.

⁶⁾ W. Tomaschek: Zeitschrift für Oesterreichische Gymnasien. 1872. p. 150.

⁷⁾ Goos: Studien zur Geographie und Geschichte des traianischen Daciens. Programm des ev. Gymnasiums in Schässburg zum Schluss des Schuljahres 1873/74.

⁸⁾ Böhm Lénárt: Új-Palánka múltja és jelene. Tört. és régész. Értesítő, 1879. V. évf. IV. füzet. 168. lapon.

római építkezésnél megszoktuk, sőt e magukban igen érdekes erődítményeket sem minősíthetem római alkotásnak.

Aponak tehát egyik magyarázatát sem tehetem magamévá s ezzel szemben igenis megerősíthetem saját megfigyeléseim és bejárásaim eredményeiből is azt az útirányt, melyet utóbb Böhm L.¹⁾ is felvett s mely szerint Halaváts Gyula²⁾ barátom is velem párhuzamosan, de egymás fáradozásairól csakis a befejezés stadiumában értesülve, vezet *Arcidavához*.

S habár az úttestet nagy közökben elegyengette a szántóvas, vagy felszedte a nép építkezési buzgalma: *Irene császárné*³⁾ útjáról (a mint a nép nevezi) a szájhagyomány majdnem mindenütt él s legfennebb Mária Teréziával cserélődik ki. Azokon a helyeken pedig, a hol a tradíciót is eltörülte a hosszú idő, bizonyára még a török betelepedés és pusztítás ideje előtt megsemmisült a római utat úgy, hogy a mult századi idegen telepesek elődei hiányában még annak emlékezetét sem örökölhették át.

A kutatási feladatok tehát legkevesébbé sem tekinthetők itt befejezettnek s a midőn Lederata Tibiscum között a felvonulási irányt teljesen tisztázottnak jelenthetem tanulmányommal: épen magára a kezdő állomásra Apora nézve az eddigi magyarázatok és megfejtések elégtelenségét sajnosan kénytelen vagyok bevallani úgy, hogy ez irányban még tovább kell fűznünk a kutatási munkálatokat az elejtett fonalat s a mint időm és elfoglaltságom lehetővé teszi: specialiter *Apo* kedvéért fel fogom venni ismét.

Az uj-palánkai Dunaparttól tehát ÉK-re a «Sztari czrkvanak» nevezett törmelékhalom irányában már Böhm Lenárt által megállapított római út a Karast nemcsak át nem lépi, de attól mind jobban távozólag a Karas és Nera között keresi a legegyszerűsebb irányt. Előbb a Nera malomárkához s onnan a Fejértemplomra vezető utat átvágva Vracsevgaj Ny széléhez vonul. A szántókon alig észrevehetőleg elboronálták, de a vracsevgaji szőlők alján még észrevehetőleg kidomborul az úttest. Verestemplom mellett a Verseczre vezető országutat a 6 km oszlopnál s a vasutat az órháznál átszelve É-ra Csehfalvának vezet a szántókon s a *Valea Ablian* át. Csehfalvától É-ra a Sucha határrészen a Valea Missinek irányult. Innen ÉK-re az ú. n. Fünfguldenfelden, a köhid és jami határkereszt közelében mutatkozó téglá- és cserépdarabokban vélte Böhm L. megállapíthatónak *Apo* castrumát is annak falait 150 × 130 méterre számítván. Azonban ezen téglatörmelék rómaisága nagyon is kérdéses és minden hihetőség szerint a törökök által 1738-ban elpusztított Saalhausen romjaiból keletkezhetett, hisz néhány érem leszámításával biztos római lelet Fejértemplom területéről nem mutatkozott még.⁴⁾

Bármennyire ide illjék is tehát a Lederatától számított XII római mfd (=17.7 km), azért *Apo* idehelyezését nem tehetjük magunkévá s a Tabula Pentingeriana egyik nem is oly szokatlan tévedésével kell egyelőre magunkat vigasztalni a névre és távolságra nézve egyaránt.

A jámi határban eltűnnek a római út nyomai. Halavátsnak azt beszélte az odavaló gör. kel. lelkész: hogy a fejértemplomi határszélen fekvő földjében még létezett évek előtt az út, de a kőanyagot kiszedték az emberek. E kevés hitelű adat is éjszakkélet felé Jám és Mirkovác közé igazít s a vasuton felül a *Vrany* Mercsina felé vezető járási út helyén vagyok hajlandó a római utat feltételezni. Fennebb is több helyen, így Komoristye Forotik körül használják azt. Jámtól, Vrany, Mercsinának alig is követhetett más irányt a mai uténál s ezen az agyagos talajon egészen természetesnek találhatjuk: ha az utókor is előnyére használta a céljaival teljesen egyező régi út kőagyazatát. Különben a rómaiak előtt is erre vezethetett a forgalom s Mirkovácznál a hetvenes években egy gazda szántás közben egy Nagy Sándorféle aranyat találván, az a fehértemplomi museumba került. Egyébként Jámtól Csordának s onnan Vranyon át Mercsinának is vezethetett az út s Mercsinán kívül a diluviális terrasseról a Karas bal partján egyenes a váradjai Rovina pusztára lejtő mezei úttal azonosíthatjuk a

¹⁾ Böhm Lénárt. A Lederata Tibiscum közötti hadi útvonal az egykori Daciában. Tört. régész. Értesítő. Temesvár, IX.

²⁾ Halaváts Gyula: A Lederata Tibiscum római út. Arch. Értesítő, 1896. I. füzet.

³⁾ Irene császárnének tulajdonítja a délvidéki nép a legtöbb vár építését is. Így Temesvárt Szemendriából építtette volna a császárné. László vára Moldova mellett, valamint a verseczi vár szintén az ő műve stb.

⁴⁾ Böhm Lénárt: A Lederata Tibiscum közötti hadi út. Tört. régész. Értesítő. IX. 57. l.

római útát. Ezzel az Apotól XII miliarenyre (17·7 km) jelzett Arcidavához érkezünk s az *Apot* illető XII miliareval 35·4 kilom. tevő távolsága körülbelől meg is felel a vázolt útvonal hosszúságának.¹⁾

II. Arcidava (Artidaba, Ἀρτιδαβα) helyrajza, leletei és rendeltetése.

(A Tabula Peutingerianában. *Arcidava*, Ptolameusnál IV. Ἀρτιδαβα. Anonymus Ravenn. *Artidaba*.

A Temesmegye keleti szélén egészen Krassó-Szörénymegye területébe beékelte *Váradja*, vagy a mint oláhosan közigazgatásilag is írják, *Váradia* nevű kis község nevét kétségen kívül a rómaiak várától, vagyis Arcidavától nyerte. Egészen ez volt az eset a Gyulafejérvár melletti *Váradja* elnevezésénél is, mely *Apulumra*, vagyis a mai Gyulafejérvár helyén állott római várra utal. A Karas jobbparti terasszet elfoglaló *Váradja* mögött a verseczi szigetegység keleti párkányzatául szolgáló Kiliahegység is része lehetett ugyan az elnevezésben, mivel ott is őskori, sőt római település maradványait észlelhetjük a mostani község elnevezői. A tulajdonképi római vár azonban a *Karason* túl s annak hidjától DK mintegy 400 lépésnyire s a hídtól *Greova*nak vezető úttól 70 lépésnyire a báró Baich Milos tulajdonát képező «Rovina» (rom) nevű s következőleg épen e vár romjaitól elnevezett réten emelkedett.¹⁾

A *Karas* áradásaitól látogatott réten napjainkban már igen elmosódó négyszöget mutat a castrum; melyet a Kiliahegyről a vízkiöntések után visszamaradó iszaplerakódás különösen észrevehetővé tesz. Ptolemæus²⁾ valószínűleg az alexandriai könyvtár régibb itinerariumai egyikéből Argidavia Ἀρτιδαβα néven ismeri s térképének negyedik szelvényében a hosszúság 47° 30', a szélesség 45° 15' alatt adja. Tényleg a hosszúság 39° 13' (eltérés 6° 2'), a szélesség 45° 5' (eltérés csak 10') alá esik *Váradja*. Már Goos Károly is ide képzelte a *Tabula Peutingeriana*³⁾ Arcidaváját, melyet a ravennav névtelen⁴⁾ Arcidabanak emleget. Szabatos meghatározását Tormának köszönhetjük s Milleker B.⁵⁾ Böhm Lenárt,⁶⁾ is az ő ujjmutatásai nyomán adták az első biztos hiradást Arcidava hollétéről.

Nevének *dava* végzete dák eredetre utal. Dacia területéről valami 25 *dava*, *deva* végzetű telepet ismerünk, sőt túl a Balkánon szintén ismétlődnek ezen elnevezések. Így Philippolist Jordannes szerint a bessusok is *Pulpu-Devanak* nevezték s ebből alakult a régi bulgárok Plowdinnja s a jelenlegiek Plowdiwje is.⁷⁾

1. Arcidava castruma (2. rajz).

A Karas balparti árterén egészen szabadon megépített castrum a világtájak szerint nyerte elhelyezését és teljesen ép négyzetet képez. Mind négy falán megtaláljuk a kapunyílásokat is, t. i. a porta decuma, p. praetoria, p. principalis dextra es p. pr. sinistrat. A falazat felső részét rég elhordták s a közelben látható uradalmi tanyaépületek anyagának java része is innen telhetett ki. Egyes töredékekből megítélhetőleg a *Váradja* felett emelkedő Kiliahegy jól idomítható durva mesze szolgált építőanyagul. Téglát, fedélcserépet elvéve találhatunk, miután a kaszálás alatt álló területről minden szilárdabb

¹⁾ Milleker B. Délmagyarország őskori régiséglelete. 1891. Temesvár, 35. lap. A Tört. régész. Értesítőben tévesen *Mercsena* szerepel.

²⁾ C., Ptolemæi Geographia edidit Carolus Fridericus Augustus Nobbe Editio stereotypa.

³⁾ Dr. Conrad Miller: Weltkarte des Castorius genannt die Pent. Tafel Ravensburg 1888.

⁴⁾ Ravennatis Anonymus Cosmographia et guidonis Geographia. Editio M. Pinder et G. Parthey Berolini 1860.

⁵⁾ Milleker: (Délmagyarországi) Tört. régész. Értesítő, 1889. V. évf. II/III. füzet. 781. *Váradja* története. U. az. Versecz történetében is utal ide.

⁶⁾ Böhm Lénárt: A Lederata tibiscumi ut. Tört. régész. Ért. IX. évf. 2. füz.

⁷⁾ Wilhelm Tomaschek: Die alten Thraker Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien Bd. CXXXI. Wien, 1894. II. Die Sprachreste. 70. lapján.

épülettörmelékét gondosan eltávolítanak. Még a hetvenes években is sok kő- és téglanyagot hordhattak az emberek innen el. Perjessy László verseczi tanártársam szives közreműködésével 160 m. mértem a vár alapzat egyes oldalait. A 10 m. kapunyílásokat nem szabták szorosan a középre, hanem részaránytalanul 65 és 85 cm. jutott azoktól oldalt. Középen a forum alapfalai is kivehetők. A fossa (árok) és külső vallum (sáncz) nyomai a déli fal nyugati szárnyán épebbek. Ott a castrum fala 7 m. lejt ki a fossaba, melynek 1 m. széles alapjából még külső mellvédő vallum is emelkedett.

A terjedelmes castrum körül jelentékeny polgári elem lakozhatott, mert egészen a Kilia hegyig vezetnek az épületek nyomai.

2. A dákok váradjai telepe a Kilia hegytetőn.

A dákok azonban nem itt az áradványi térségen, hanem az egész vidékre kilátást nyitó s a verseczi szigethegység keleti záródásául szolgáló 160 m. Kiliatetőn találhatták otthonukat. A 100 m. mélyen fekvő Karas hidtól, 60 m. magasabbra emelkedő mészmagaslatot nyugatra a helység «Valea» nevű s a hasonnevű patak partjain sorakozó házaktól jó messzi benépesített völgyület vágja el; míg keleten a Karasra néző meredek egészen hozzáférhetetlenné teszi, úgy hogy emez átlag 100—150 cm. széles és a báró Baich-család sírboltjáig 700 méterre, sőt egészen Csobeny nevű falurészletig terjedő fennsík valóságos természetes erődöt képez. Nem is nagyon szorult további erősítésre s ha egyszerű karózzal a lejtősebb párkányzatot ellátták: teljes biztonságban érezhették magukat az őslakók. És annyival előnyösebb védőhelyül szolgálhatott a Kiliatető, mert tőle éjszakra a Purcariu nevű erdőig (honnan a váradjai patak = Valea Varadile is ered) s onnan nyugatra a 463 m. Vresesortetőn át az Alföld szélén oly messzire ellátászólag élesen kimagasló szigethegységgerinczen a 641 m. Kudriczi csúcsra s onnan az 590 m. verseczi hegyre könnyen eljuthattak a telepések, a kik a közbeeső erdős területeken marhaállományukkal kényelmesen megtalálhatták életfeltételüket.

Váradja keleti végéről a Kiliára haladólag a gör. keleti temető árkában fogadnak az őslakók fazekas készítményeinek jellemző töredékei. Ennek a településnek felfedezését is Torma Károlynak köszönhetjük, a ki 1881-ben Böhm Lenárt kíséretében Arcidavat nyomozgatva bukkant a prähistorikus maradványokra. Ezen újmutatást követte Milleker B. 1883 július 2-án kirándulva két napi kutatásáról a délmagyarországi történelmi régészeti Társulatnak terjedelmesen beszámolt.¹⁾

Az agyagmivesség primitív képviselői alakra s rendeltetésre igen különbözök. Köcsög-, fazék-, palaczk-, tál-, csésze-urnaféleségeket állapított meg Milleker. A diszítést ujjbenyomással, csontárral, körömmel vont czirádázat képviseli. A rosszul iszapolt agyagból kézzel idomított durva falu edények némelyikén röthel-, sőt graphitmázt is észlelhetünk.

Cserépnemükön kívül bronzok is jöttek már elő. Torma Károly egy alakjából kiforgatott torquest szerzett egy durva edénnyel együtt a n. muzeumnak. Fülöp tetradrachmájának barbar utánzatai is mutatkoztak itt.²⁾ Besan Miklós áll. iskolai tanító két bronz törfélet talált; de azok elkallódtak. Milleker³⁾ szerint 1883-ban római-téglákat és peremes házfedőcserepeket találtak idefenn, melyek attól a teleptől származhatnak, melynek feladatát a báró Baich-család jelenlegi sziklasírboltjának helyén általam konstaltált kőbányászat képezheté. Maga a Kilia név is ezzel a kőbányászattal hozható viszonyba, bár a «házlak» jelentésű szót a néphagyomány egy jámbor remetére vonatkoztatja, a ki valamikor a sziklamélyedésben ájitatoskodott.

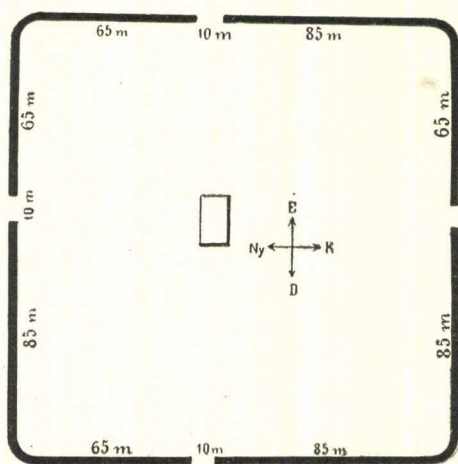
¹⁾ Milleker B.: Délmagyarország őskori régiségleletei. Temesvár, 1891. Különlenyom. 50—53. l. U. az 1883. Újabb délmagyarországi őstelepek. Temesvár, 1883. 7—10. lap. U. ő Versecz története. I. köt. 17. lapján Váradja története. 7. lap.

²⁾ Milleker: Délmagyarország őskori telepei. 1891. Tört. régész. Ért. 53. l. és 1883. Újabb délmagyarországi őstelepek. 70. l.

³⁾ Délmagyarország római régiségleletei. Temesvár. Különlenyomat, 1892. 55. l.

3. Építkezések és leletek Arcidava mellett.

A Kiliától keletre a *Karason* túl eső térség római castruma körül is többféle építkezés lehetett. Fényes Elek ¹⁾ értesülése szerint az Oraviczára vezető mezei út mellett Nero arany-, ezüst- és rézérmeit találták volna, a mint egy három szobás épület alapfalait, s egyméteres dór oszlopot kiástak. 1847-ben pásztor gyerekek Nerónak egy aranyát s két ezüst érmét találták.²⁾ Éremleletek újabban is fordultak volna elő s a temesvári muzeumban egy korongon készült római edényt is láttam. Értesülésem szerint a helységből a Karas hidjához kivezető utcában is találtak volna márványpadlós épületmaradványt. Torma Károly 1881-ben, Baich Milos ajándékából *Vespasianus*, *Nero*, *Domitianus* és *Traianus*-érmeket juttatott innen a n. muzeumba. Feliratot vagy bélyeges téglát, habár Perjessy László verseczi tanár barátommal minden darab téglát és követ megforgattunk, nem találhattunk. Ezer szerenese tehát, hogy legalább nevében Ptolemæus és a Pentinger-tábla, meg a ravennai Anonymus névtára fentartották e castrumot számunkra.

2. rajz. Arcidava alaprajza. Váradjától keletre a Karas bal partján.

A castrumon kívül elterült Kannabet, vagyis a polgári elem, a katonai élelmezéssel, ruházati kellékekkel üzérkedő szatócsok, iparosok, csárdások apró házsorait kijelölni az említett rombolások miatt lehetetlenség. De a Kilia hegy éjszaki részén a Baich-család sírboltjától a Csobeny falurészig vivő út kijavításakor 1880-ban megtalálták a római temetőt is. Az arczczal keletnek fektetett csontvázak mellett találták e sirmelléleteket s ha igen: mik voltak s hova jutottak azok: ezt kinyomoznom nem sikerült.

4. Arcidava hadászati rendeltetése. (3. rajz.)

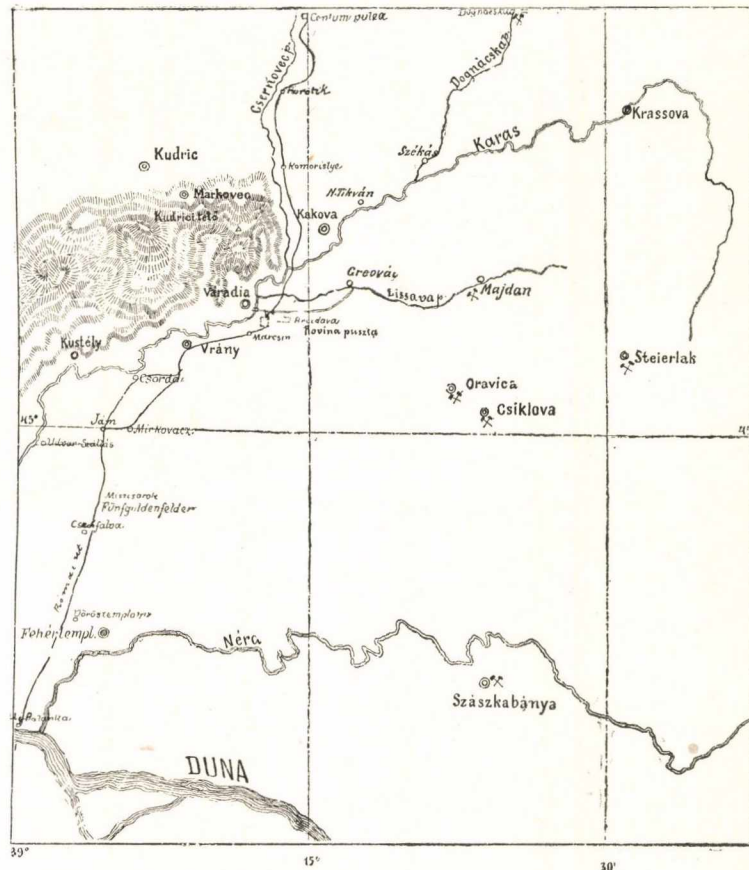
A mint a castrum helyzetét jobban szemügyre vesszük, legott szemünkbe ötlik, hogy éjszakkeletre a *Karas* völgynyílásához, keleten pedig Oravicza és Csiklova felé vezető átjáróhoz szabták. Alig egy km. éjszakra a Karas vize keletről az oraviczai, majdani völgyekről összeszűrődő *Lissava* patakát veszi fel. Valamivel fennebb Váradjától két km.-re a Kilia sziklafalának egyik behajlásában meghuzódó s az egykori juhászortanyára emlékeztető *Csobeny* falurész házacskái előtt az éjszokról elécsörge-

¹⁾ Fényes Elek: Magyarország leírása. 1847. II. 342. s Bárány: Temes vármegye Emléke. Nagy-Beeskerek. 1848. I. 140.

²⁾ Saidl Fundchronik. II. 31.

dező *Cernovec* patakkaal egyesül a Karas, melynek északkeletre folyvást keskenyülő völgyén *Kakova*, *Nagy-Tikvány* gyorsan következő községeken át *Székásra* érkezhünk, hogy onnan egyenesen éjszakra *Dognácska* ezüst- és vastelepeihez a *Dognácska* völgyén kinálkozó legegyszerűbb utat használhassuk. S ha délnyugat felé tekintünk, *Rakasdián* át *Szászabánya* felé szintén egyenes összeköttetést találunk, sőt az innen keletre kimagasló oravicai Érczhegység egész arcúlatá a castrum lakóinak állandó látókörébe esett.

A táborhely megválasztásánál tehát az Alföld felől a verseczi szigethegység déli lábánál *Jabuka* felől *Váradjának* nyíló öblözet elzárása mellett az innen keletre éjszak- és délnyugatra az Érczhegységbe sugárzó útvonalak biztonsága lebeghetett a tervezők szemei előtt.

3. rajz. *Arcidava* castrum védkerülete a Karas és Nera közti bányavidék vázlatával.

Amott *Dognácskánál*, ha mindjárt nem rendelkezünk is teljesen beható történelmi archæologiai kutatásokkal, az általam is többször megtekintett salaggorczok, valamint a felmerült érmek után biztossan megállapíthatjuk, hogy a rómaiak a *vas* mellett *nemes* fémányászatot is űztek.¹⁾

Alább *Majdánál* szintén be van igazolva a rómaiak bányászati tevékenysége.

Hasonló észleletekkel rendelkezünk *Oraviczáról*,²⁾ melynek ma már kimerült aranytelléireit a rómaiak sikerrel hajtották. A szomszéd *Csiklova* rézérczét, de különösen *Szászabánya*³⁾ ólomezüstjét és malachitjét szorgalmasan értékesítették. A török kiűzetése után itt munkába vett mult századi berendezések alkalmából, ki a legmagasabb tetőkig régi ólom- és rézsalakhalmazódásokra bukkantak.

¹⁾ A temesvári kereskedelmi- és iparkamara jelentése 1879/81-ről 141. l. szintén megemlékezik erről.

²⁾ A hajdani bányászatra utaló gorczokról az oraviczai polgári finiskola 1882/83. évi *Értesítője* további utalás nélkül nagy általánosságban szintén megemlékezik.

³⁾ *Griselini: Versuche einer Geschichte des Temescher Banats* I. 294. II. köt. 93/4. l.

Az itt röviden érintett bányavidék biztonsága tehát egészen *Arcivadától* függött, s mert a táborhely őrsemélyzetének élelmezésével és apró ipari szükségleteivel üzérkedő polgári elemre is nagy vonzó erőt gyakorolt a bányászat, sőt a nemes fémbányászat, t. i. az *aranylefejtés* és *aranymosás* termékeinek fényűzési feldolgozása is feltételezhető itt, a zalatnai és más erdélyrészi példákból következtethetőleg aranymivességgel foglalatосkodó polgári elem is lakhatta a táborkörnyéket. A váradjai fő uteza márványpadlós épületeit ilyen családok lakhatták s a moesia-partok közelsége talán más elemeket is ide bátorított, hogy a *Kilia* regényes környékének szőlőlugasaiban keressenek enyhülést a hivatali élet vagy katonáskodás fáradalmai után.

Arcidava helyrajzi viszonyából következik, hogy a Tisza-Dunaközén megtört, de a markomann háborukhoz hasonló népmozgalmak idején ellenséges áramlatokba sodort *metanasta jazygokkal* szemben is fontos biztonsági hivatással bírt, sőt éppen ezekre való tekintetből választhaták az oraviczavidéki fémbányászat utainak s a Daciába szolgáló hadiut centrumául.

III. A római út Arcidavától Centum puteaig.

M. P. XII. (= 17·71 km. valósággal 24 km.)

(Előbb Mária Terézia [Drumu Mária Teresia], majd Irene császárné útja [Drumu Irene]).

S a ki még kételkedni tud az Arcidava elhelyezéséhez fűződő stratégiai célzatok s különösen *Dognácska*, *Oravicza* és *Csiklova* bányászatához kifejtett védelmi kapcsolat valódisága felett: azt a római út tovább irányítása s a következő castrumok elosztásában annyira szembetűnő célzatosság kimutatásával azt hiszem sikerül teljesen meggyőznünk az utépitők eme tervei felől.

A római út egyenesen éjszakknak haladólag a Lisava patakot átvágva, a *Lunka* berkes rétjén Váradjának épen *Csobeny* nevű külső házcsoportjával átellenben érte el a Karast. Ezt áthidalva a mai közlekedéstől mellőzött *Cernovec* patak balparti téres völgyébe fordul s a kákovai szőlők alatt a patakkal párhuzamosan dülő útnak is szolgál. Majd a Kákova-Markovec járási útból Komoristyére vezető elágazásnál az útszéli kút mellett a marhák által letiport kőágyazatát szemlélhetjük. Komoristyéig a mai út mellett vonul, az ide való elnevezés szerinti Drumu Mária Terézia (a kitől a verseczi vázat is származtatják). Benn a községi iskola mellett a falu egyik utcájául szolgál. A közel *Forotikig* a járási út nagy részben római alapon halad, óvatosan kerülve a patak szűkülő völgyének vizenyős terét. Minthogy pedig a *Cernovec* völgye *Brezonfalván* felül járhatatlanná szűkül, mindjárt *Forotikon* kívül ÉK a magaslatra kapaszkodik ki s 248 méterig emelkedve lejt le *Nagy-Szurdukhöz*. Ezt a csuszamlós magaslatot a járási út nem követi, úgy hogy az oraviczai és bogsáni szolgabírótság határszélén alig járható mellék uttal hatolhatunk át úgy szólva. A Karas 100 m. váradjai hídjától *Forotikig* 34 métert s onnan a szurduki hágóra 114 métert emelkedik a «Drumu Irene», a mint *Forotikon* felül a római útá már nevezik.

Nagy-Szurduk délkeleti szélén a kertek és telkeken át kísérelhetjük a római utat. A helységtől Doklinnak haladó, a járási úton alig két km. távolságra a *Cernovec* pataktól keletre elterülő lankás fennsíkön kevéssel a pataknak délre kanyarulása alatt a nép által *Cimpinynek* (Mező) emlegetett, határ-részen találjuk a Torma Károly kísérei: u. m. Böhm¹⁾ L. és Milleker Bodog²⁾ által szintén «*Rovinanak*» nevezett castrumot, melynek meglepő, szépen megtartott kettős földvárát az út ketté vágja. Szerencse, hogy a Pentinger-tábla fentartotta nevét, mert sem Ptolmenæus, sem a ravennai Anonymus nem említik Centum Puteait.

¹⁾ Böhm L.: Tört. régész. Értesítő IX. évf. 2. füzet, 58—59.

²⁾ Milleker Bodog: Centum putea. Ugyanazon Értesítő. Új folyam VI. évf. 1890. 214—217. lapján.

IV. Centum putea castruma és katonai fürdője.

(Pogradje) Tabula Peutingeriana Centum putea. (4., 5., 6. rajz.)

A Peutinger-tábla Centum puetáját Torma Károly fedezte fel 1881. s utitársa Böhm L.¹⁾ és Milleker B.²⁾ vezették be irodalmunkba.

A kitünően megtartott castrum sarkaival a négy fővilágtájnak irányul. DNy-ról ÉK, Nagy-Szurdukról Doklinra vezet a járási út; 15 méter szélességben DK-ről, ÉNy, a Keul-féle volt Csiky-uradalom tanyaútja 10 m. szélességben szeli át. A járási út átmetszése a porta decumana és p. praetoria nyílását jelölheti. Más kapurést sehol sem találunk. E bemetszések egyúttal azt is szemléltetik, hogy minden kő vagy téglá nélkül csupán földből készült ez a tábor, melyet kettős földtöltés (vallum) és ugyanannyi árok (fossa) védelmezett. (5. rajz.)

A hosszánegyszögben megépített tábor két hosszabb oldala 120, két rövidebb éppen 100 m. mutat.

Szerkezete igen szabatos. Így C—D (6. rajz) irányban vett átmetszet szerint Nagy-Szurdukról jövet 1 métert lejt a 2 m. széles árokba, onnan 2·8 m. a vallum meredekje, 3·2 m. széles a foka, 2·6 m. lejt a belső árokba, mely 3·5 m. széles. Innen 6·5 m. a belső és magasabb vallum meredekje, 3·5 m. a háta, 5·5 m. lejtés a várudvarra, melyből az ellenkező oldalon csekély különbséggel éppen ilyen kettős vallum és sánczrészletek következnek.

Némi eltérést mutat a két rövidebb oldal. A lejtősödés miatt is a Cernovec felé néző Ny fal vizenyősebb területre jutott és mállékonyabbá vált a külső vallum. Ott az A—B átmetszetről kitetszőleg (5. rajz) a külső védősánczba 1·5 m. lejtünk. A sáncz sokkal jelentékenyebb s egész 5 méterig szélesedik. Abból 2·5 m. védfallal emelkedik a külső vallum, melynek koronája ismét aránytalanul széles, mert 9 méter. Ebből 1 m. lejtés a belső sánczba, mely 5 m. széles. Onnan 6 m. a belső vallum védő fala, míg koronája 6 m. és 6 m. lejt a vár belterületre. Az ellenkező oldal méretei lényegtelen eltéréssel ugyanily módon ismétlődnek. 6 m. a várterületről az emelkedés, 4 m. a töltéshát, 6 m. a védőoldal, 5 m. a sáncz szélessége, 1 m. a vizenyősség miatt lesüllyedt külső töltés emelkedése, de 9 m. a foka, éppen a lesüllyedés miatt. 2·5 m. a védő oldal, 5 m. a sáncz alapszélessége, 1·5 m. a külső mélység. Castrumunk szabályossága és kitünő megtartottsága tehát méltán tűnhetett fel, mindjárt Torma Károlynak is, ki azt Böhm L.³⁾ kíséretében 1881-ben látogatta meg, 8 m. széles és 4 m. magas kettős falsánczot jegyezvén fel innen. Mint a méretekből kitetszik, a külső vallum jóval törpébb; de ezt szélességi méreteivel pótolja.

Kitünő megtartottságát annak köszönhetjük, hogy nem került egy kis keleti rész kivételével szántás alá s legelőként nem szenved mástól, csakis a kincskeresőktől, a kik a DNy falazatban, de egyebütt is hálátlan munkát végeztek. Szilárd szerkezetével azonban s főleg, mert a kincésások vállalkozási buzgalmát izgató falrészletek sehol sem mutatkoznak, a kincésásokat sem csábította olyan alapos felforgatásra, a minővel annyi más régi védművünket megsemmisítették már. Minthogy a vallum földtöltése ütésre kong, feneketlen kutról, rejtett kincsüregről regél a nép s ezek a regék indítják munkára a hiszékenyebbeket is. Leletekben igen szegény ez a castrum.

Tégla és fedőcseréptöredéket is alig szolgáltat s a Csiky Mihály volt szurduki földbirtokos által a hetvenes években a LEG III bélyegeivel állítólag itt talált téglák beigazolva még nincsenek. Az 1865-ben kiszántott 0·1 m. átmérőjű s 0·015 m. vastagságu átlukasztott bronzkorong, valamint az ugyanakkor talált érmek és cserepek hollétét sem birtam kinyomozni. Ilyenformán a tábor őrségéről teljes tájékoztatlanságban élünk.

¹⁾ Böhm L.: A Lederata tibiscumi hadi út stb. Tört. és régész. Értesítő IX. évf. 2. füz.

²⁾ Milleker Bódog: Centum putei. Tört. régész. Értesítő. Új folyam W. 214—217. l.

³⁾ Böhm L.: Tört. Régész. Értesítő, Temesvár. IX. évf. 2. füzet 58—59. lapjain.

De a 210 méternyi magasságu lejtős terraseon álló castrumtól a patak felé a ma már Keul bécsi csipkegyáros tulajdonát képező, volt Csiky-tanyához vezető út irányában tovább nyomozva 90 méterrel DNy. éppen a hegylejtő utolsó párkányán «*Po gradje*» (= sánczolat) név alatt egy erős, szétduzsolt daczára fürdők minősíthető épületmaradványt láthatunk. Ennek alapfalaiból csakis három körfal élte túl a rombolók pusztítását s egy közönséges tükörfürdő (frigidarium), egy caldarium létezését véljük megállapíthatónak. Utóbbinál a leöblítésre szükséges hidegvizes kád félköríves labruma is felismerhető. E kettő között még a légfürdő tepidariumot is feltételezhetjük.

Centum putea rendeltetése.

Centum putæi megépítésénél semmi kizárólagos katonai ok nem foroghatott fenn. A mögötte elmaradó Arcidavától s a következő Zsidovin = Berzoviától majdnem egyenlően 17 kilométernyire a csapatok átvonulására e közbeeső állomásnak szükségét nem érezhették. Völgyelágazásai, úthálózatai és csúcsosodásai nincsenek s még távol vidékre szánt megfigyelő állomást sem képezhetett e völgy-mélyedésben, honnan csak a hátrahagyott kudricz-verseczi szigetegység őrállomása jöhetett optikai összeköttetésbe; de sem nyugatra a birodalmi úton kívül hagyott területekre, sem előfelé az elkövetkező útszakaszra áttekintést az őrség nem nyerhetett. Tisztán helyi rendeltetéssel készült tehát ez a castrum s ezt a rendeltetést csakhamar meg is értjük, a mint a Cernovec patak forrásvidékére fordítjuk vizsgálódásunkat.

A megnevezett patak ugyanis Centum putæi irányában vesz déli irányt s forrásai felé kelet-nyugati folyást mutat. Alig egy kilométerrel castrumunkon túl a Valea Salasilor és Ogasu Cobanuluj nevű kis hegyi vizekből szűrődik össze a Cernovec s e vizek erdős völgyei bármelyikén a dognácskai Érezhegyek gerinczére jutunk. A Cernovec patak 217 m. kialakulásától alig 8 kilométernyire az 505 m. La Puntii magaslaton már a Ferdinánd-bányához lejtünk s a gerincez bármelyik pontja a dognácskai bányákhoz vezet.*)

Ime tehát Centum putæi castruma éppen nyugatra nyilván azért helyezkedett a Cernovec kis völgyébe, hogy onnan a dognácskai bányavidék biztonsági szolgálatát teljesítve, egyúttal biztos fedezetet is nyújtson a rómaiak által megszálatlanul hagyott Alföld felől nagyobb ellenséges betörések idején nem egyszer felmerült meglepetések és vagyonbiztonsági merényletek ellen.

V. Centum putæitől Berzoviáig.

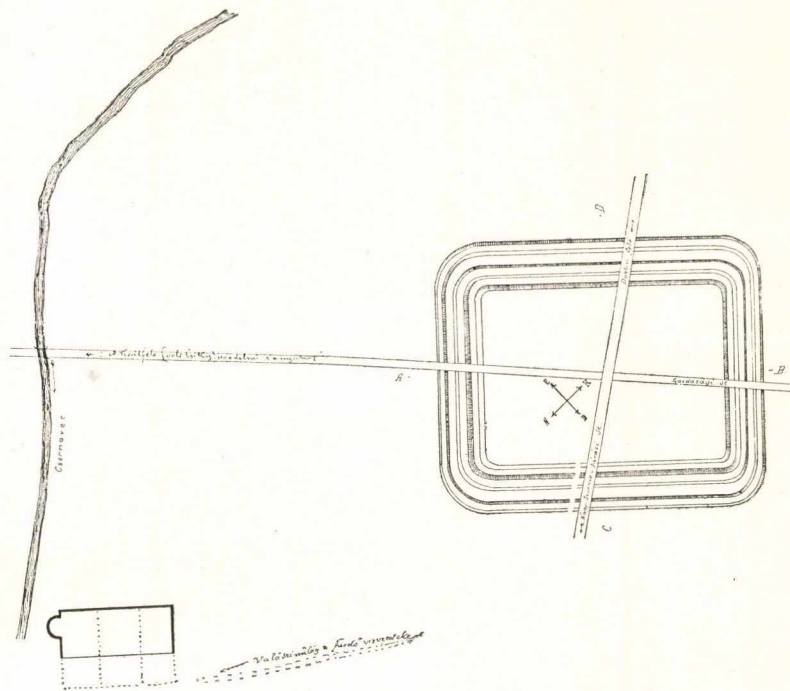
M. P. XII. (17-71 km.)

(A nagy szurduki határtól Zsidovinig = 19 km.)

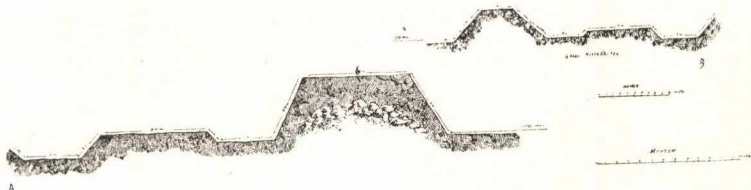
A főútból Doklin, Binis-Bogsán felé kiágazás Nagy-Szurduk Rovinájától a Cernovec patakon át, a hol az D-felé kezd KNy irányából kanyarodni, ÉKÉ kikapaszkodik a szurduki magaslatra. Ott ÉK egy mellékág válik ki, melyet alább kísérvük el Bogsán felé.

A főút a Keul-féle (volt Csiky) tanya felett egyenesen É-nak *Királyhegy* felé irányul s a 241 m. magas Dealu Paulat elkerülve a helységtől Ny a régi temető és a káposztáskerteknél elvonulva a falu alsó végénél leereszkedik a Füzes-patakhöz. Azt átlépve, a jobbparti oldalon haladva *Füzesről* K-re a *Dealu Cruci* (321 m.) gödrös mélyedéseit óvatosan megkerülve, Blazsuti bogsáni birtokos tanyája közelében határútként vonul a zsidovini állomás és temető mellett a falu derekán fekvő Berzovia állomáshoz.

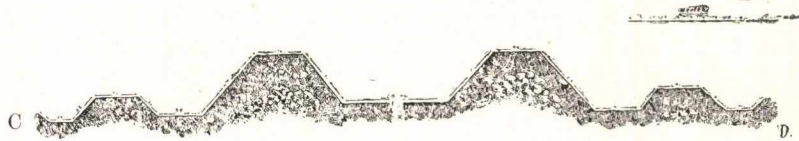
*) E sorok napfényre jutása alatt újabb vizsgálatokat végeztem Dognácskán és sikerült megállapítanom, hogy *Centum putei* elnevezése a dognácskai ezüst és rézakna fejtésből származott.

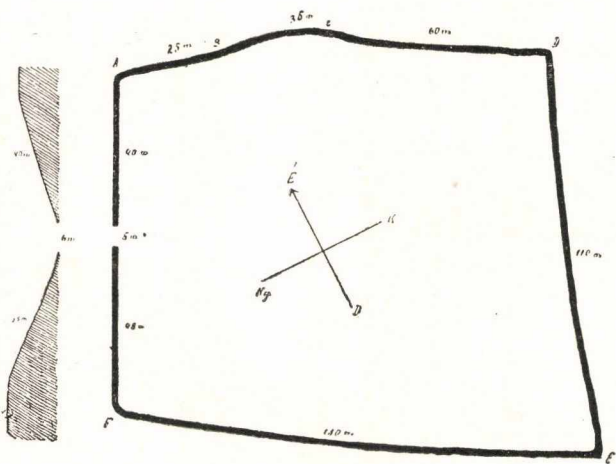
4. rajz. Centum putei. Nagy-Szurduk és Doklin között.

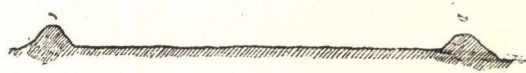
5. rajz. Centum putei castrumának átmetszete A—B irányban.

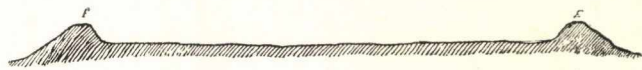
6. rajz. Centum putei castrum átmetszete C—D irányban. A kettős sáncz és töltés s közepén a töltésudvar.

7. rajz. Arizis castrum Fuolug közelében.

Arizis átmetszete Dél—Észak irányban.

Mérték 1 1000

Arizis átmetszete Ny—K irányban.

Elágazás *Doklin Binis-Bogsán* felé.

Míg a hadi út ily módon a legrövidebb irányt követve szembetünőleg a *Berzovia* terének alsóbb és téresebb szakaszához hajlik s épen Bogsántól Ny-ra tartja állomását: a már említett mellékút a bogsáni hegyekhez közelítőleg Zsidovin kikerülésére számítottnak látszik.

Ez útvonalat *Doklin Binis* mellett Bogsánig sikerült kinyomoznom s azért a *szurduk-doklin-binis-bogsáni* mellékútelágazásnak nevezhetjük.

A már említett Keul-féle tanyától ÉK a szurduki kaszálókról Dameskin Petru kaszálóján Doklin határába érkezik. Ez is kövel kirakott út olyannyira, hogy az emberek a fedőköveket kénytelenek a mívelés érdekében kiszedegetni s a kaszálókon halmokban látjuk a patakok hömpölyeiből annak idején felhasznált kőzeteket. *Doklin* DNy sarkán hatol be s a falu nyugati utcáiban jól ismerik az emberek. Itt is *Drumu Irenenek* nevezik.

Messzi vezetne az út bővebb részletezése, melylyel különben is önállólag szándékoztam foglalkozni. Elég legyen itt vázlatosan említeni, hogy a *gerlistyei patakon* (Paren Gerlistye) áthatolva Binis nyugati szélén hatol s egyenesen a bogsáni Podgol nevű határnak vágva, ott «római sáncz» néven átvágja a füzes-bogsáni utat. E pontról talán épen az említett füzes-bogsáni út irányában felcsapott Bogsánra a Moravica patak-völgyére, hol római bányász-gyarmat létezett. Az út csatlakozását Rafnánál alább adjuk.

VI. Bersovia. Berzobis.

(Anonymus paveunatusval. Bersovia Traianus naplójában Priscianusnál Berzobis.)

Bersovia helyfekvése, castruma és leletei.

A Krassó-Szörény megye Zsidovén nevű bogsáni járásába eső községe nyugati házai helyén elterült, Bersovia a Peutinger táblán és a ravennai Anonymusnál azonosan van megörökítve. Traianus naplótöredéke ellenben a Priscianusnál¹⁾ fenmaradt rövid idézet szerint Berzobisnek ismerte. Nevét a Szemenikből eredő s itt az Alföldre kijutó Berzava nevű kis vízben máig átörököltük. Tomaschek²⁾ szerint «Nyirpatak»-ot jelenthet a Berzava, mert a litván *berzas*, a szláv *brèza*, ost. *bärzä* «nyir»-t «fejéren tarkállót» jelent.

A vallásalapítvány uradalmához tartozó csinos község az ismert *Bogsán* bányavárostól Ny-ra alig 12 km. épen ott fekszik, a hol bogsán-vaskői (moraviczai) Érczhegyek hirtelen elhanyaglanak s szelíd dombnyulványaik között a Berzava folyvást szélesedő völgye már az Alföld rónájához csatlakozik. Századunk elején cserélte át a kincstártól a csakovai és kövéresi (Buziás mellett) uradalmak tartozékaival a közalapítványi javak igazgatósága s akkor mindjárt a főtéri töltés mentén ásatásokat is rendeztek. A kiásott épületek beosztása e század közepéig felismerhető vala s Ormos Zsigmond 1870 májusában a praetoriumot is felismerhetőnek vélte. A mai görög keleti templom táján a futó és vízvezető csövekből ítélve a fürdő létezhetett.

1803-ban a jelenlegi templomtól K-re eső romhalom az alapítványi ispánlakástól Ny-ra eső területtel még építésre alkalmatlan (Altes Gemauer und Schutt) törmelékhalmozaként szerepelt a Petrovics Milos megyei főmérnök által elkészített térképen. A templom mögötti utca romjait (Ormos térképén G jelöli) csakhamar megvásárolta egy élelmes földműves s a sziklakemény, ölnyi magas, durván nagyolt terméskövekből épített római falra toldotta saját faházát, úgy hogy a római falazat most boltozat nélküli pinczét képez.

¹⁾ Prisciani institutionum grammaticorum. Lib. VI. 13. Edidit Hertz. p. 205. Traianus I. Dacicorum inde Berzobius deinde Acri processimus.

²⁾ Tomaschek: Die alten Thraker II. Die Sprachreste. II. Hälfte. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Classe. Band CXXXI. Wien. 1894. 59. lapján.

A mai helység Ny székeül szolgáló castrum törmelékeinek is csakhamar akadt vállalkozója. 1863-ban a helység birája és kovácsa 120 frtért megvették a délkeleti fal középrészletét, melyet Ormos térképe *D*-vel jelöl. Itt áll a kovácsműhely vállalkozója s a 37 hold 1146 □ölre számított négyszögű területet a hatvanas években Blasuty kereskedő tanyaépületeihez rendre kiszedegették. Ez a négyszög, melynek ÉD fala csak 46, KNY más két fala pedig 56 méter lenne, alig képezhette az egykori castrum egészét. A mint 1895 nyarán két ízben is végig jártam a lakosság jobb ügyhöz méltó buzgalmával aknázott castrum területét, sajnálattal meggyőződtem arról is, hogy ma már csakis aprólékos és hosszadalmas mérések segítségével deríthetnők ki a castrum egykori alakját. Annyit azonban konstatálhatok, hogy Ormos¹⁾ 1870-iki értekezésének mellékletét és illusztrációját képező 1803-iki térkép után megállapított méreteket a castrum eredetileg messzi túlhaladta.

Itt közbevetőleg sietek azt is kifejtetni, hogy a község *Zsidovin* nevét ép a romoktól nyerhette.

A román zidu = falból, zidovin falomladékos helyet jelent, holott közönségesen a zsidókra szeretik ez elnevezést vonatkoztatni Daia belsejében is a hány *Zsidovint* ismerek, mindenik váromladékot jelöl.

Berzoviát már *Griselini*,²⁾ a *Berzava* folyó mellett gyanította. Ő azonban kutatásokat itt nem végeztet. A *Neues Ungarisches Magazin*³⁾ 1792. évfolyamában *Hoffinger* az 1783-ban *Schidovinnál* felfedezett romokat a *Braun* kamarai mérnök rajza kíséretében ismertette először.

1855-ben az absolut kormány a mindenféle tervszerűleg megindított régészeti felvételekre *Joanesku* István járási segédet bizta meg, mint a ki *Zsidovinon* laktában már azelőtt gyűjtéssel foglalkozott, *Joanesku* időközben *Lippára* helyeztetvén, 1856 február 28-án a főtisztartósághoz küldött jelentése bevezetésül történeti fejtegetésekkel áradozik s csakis a második részben terjeszkedik ki a zsidovai leletekre. Ezekből említést érdemel egy sast ábrázoló bronzszobrocska, melynek talapzatán ez állott volna: *CÆS · ANTONINO P · P · L III* (inkább tán *III* ?) Ezen nagyon is problematikus leleten kívül mozaikokról, kardtöredékekről, érezsaskörmökről(?) *Vespasianus*, *Traianus*, *Commodus*, *Severus* érmeiről emlékezik meg. Jelentése szerint vízvezető csövekkel együtt főleg az idősebb és ifjabb *Philippus* érmeit találták volna. 12 év alatt számos ezüst érmet vásárolt össze (elég drágán darabját 3 huszasával), sőt egy 2 arany, mely aranyéremért 22 frtot is fizetett. Gyors áthelyeztetése következtében azonban beteg neje ápolásával elfoglalt veje kezén a gyűjtemény elveszett.

Tudományos szempontból tehát kevés megbízható és használható adalékot szolgáltatott *Joanesku* nagyon is laikus ízű s kritikai ellenőrzésre nem számító jelentése. Annál becsesebbek Ormos *Zsigmond* adatai. Ő 113 érmet gyűjtött apránként *Zsidovinból*. A sorozatot megnyitó thasosi tetradrachmától 111-ig terjedő családi és consularis érmet sorol innen fel; de csak két császári érmet szerezhettek, úgy mint egy *Nero* és egy *Hadrianust*. Utóbbi bronzérem, a többi ezüst.

Utóbbi időben *Borlea Zsigmond* a bukaresti tud. Akadémia megbízásából ásatott itt és *Diaconovich Adrian* bogsáni építésmérnök fáradozott legtöbbet e megbízás sikerítésében. *Borlea* küldeményéről értesülésünk nincs. *Diaconovich* mérnök bogsáni házánál sok téglacserépnemű pompéji piros vakolat-töredék között legbecsebb egy lámpabélyeg és a *LEGIIIIFF* több bélyeg variációja.

A lámpán az ismert *FORTIS* bélyeget mutatja.

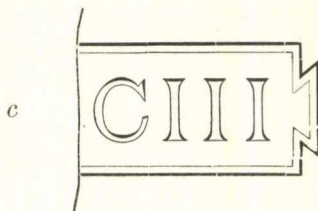
A téglabélyegek közt háromféle változatot észlelünk ú. m. :

¹⁾ Ormos *Zsigmond*: Régészeti Közlemények Berzovia. Arhæologiai Közlemények. VIII. 1872. 3. füzet 145—154. lap.

²⁾ Franz *Griselini*: Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temescher Banats in Briefen an Standpersonen und Gelehrte. Wien. 1780. I. Theil 5. lapján.

³⁾ Neues Ungarisches Magazin. 1792. évf. 2. füzet. 97—100. I. A *Braun* mérnök rajzának leírása 101—107. I.

Ormos Zsigmond is bemutat egy keret nélküli vázlatot egy 26 cm. széles, 8 cm. vastag. 40 cm. hosszú tégláról, mely valószínűleg épen a fürdő légfűtését biztosító hipocaustumban szerepelt.

Ennek bélyegváltozata a következő :

LE CIIIFF

Várhelyen a *b* és *c* változatot észleljük.

A legio III Flavia felix *Singidunum*ról, a főhadi szállásról vett részt az első dalciai hadjáratban s parancsnoka *L. Aconius Flatura* Borghesi szerint *dona militariakat* nyert¹⁾! Ez a legio tekinthető a táborhely megépítőjének s csak azt sajnálhatjuk, hogy feliratait megsemmisítette a telepések gondatlansága.

De, hogy már a dákok idejében is jelentékeny őrhelyet képezhetett, azt Ormos Zsigmond családi és consularis 111 éremgyűjteménye mellett neve is bizonyítja, hogy mely már Traianus átvonulása idejében akkora tekintélynek örvendett, hogy a nagy hódító sem tartotta szükségesnek mással kicseréltetni.

Hogy mennyire jómódú lakosság lakhatta Berzoviát, azta Budintian János bogsáni ügyvéd tulajdonában látható csinos Venus bronzszobrocska is igazolja. Pár év előtt a falusi gyermekek kezén egy terracotta szobrocskát is találtuk. Rossz gyermekek ijesztgetésére használták eleinte s utóbb az utcza porában játszadoztak vele, a míg elkallódott. Bronz és terracotta régiségek többször kerülnek itt felszínre; csak hogy a műkedvelő régészek kezén el is tűnnek azonnal. A falusiak alapfal kiásásai közben előforduló régiségekből teltek ki Borlea bukaresti küldeményei is. Budintian János ügyvédnél még egy bronz harci sisakot is láttam.²⁾

A gertyenyesi határból emlegetett romok mibenlétét nem állapíthattam meg. A jerszegi úton a Berzova hídjától É-ra *Sub padure la cruci* (a kereszt melletti erdő alatt) látható romok inkább török eredetre vallanak. Diaconovich Adrian bogsáni építész-mérnöknel egy téglán ezt a karczólást láttam: Rafna felé a balparti Koliba nevű halmosodásokat aranymosásnak nézem.

1. Bersovia hadászati jelentősége.

Ha Berzovia castrumának kiterjedésével nem lehetünk is teljesen tisztában, s ha a polgári elemet befogadó Kannaberól sem remélhetünk a castrumra történt építkezések miatt bővebb felvilágosítást: annyit a castrum elhelyezéséből is biztosan megállapíthatunk, hogy ezt egyenesen a bogsánvidéki bányászat védelmére építhették ide az Alföld szélére.

A hadi út ezen a ponton egészen Ny-ra csúcsosodik s így Berzovia a szó szoros értelmében az Alföld testébe ékelődik. A mint láttuk a nagy-szurduki tábortól Doklin, Binis felé még egy keletibb s Bogsánhoz mindenesetre rövidebb utat is vezettek, mely Bogsán érintésével Berzovia mögött egyenesen Rafnának irányult s ott csatlakozott a birodalmi úthoz. A Bogsánnál érdekelt közönség tehát nem is volt kénytelen ezt az előrúgó állomást Zsidovinnál érinteni, hanem egyenesen folytathatta Dacianak, vagy onnan útját. Maga Berzovia pedig elhelyezésével világosan arra utal, hogy a mögéje eső Bogsán vidék Érzhegységének biztonságát vala hivatva biztosítani.

¹⁾ L. Orelli: 3949. Herzen Volumen III. p. 265. a Legio III Flavinról.

²⁾ E sorok sajtó alá jutásáig Berzoviai emlékek című cikkben külön is foglalkoztam Berzoviával. Archæol. Értesítő 1897. 1. sz. 28—32. lap.

2. A bogsani aranybányászat a Cracu cu Aur hegyben.

A arra utaló régi tárnák aknaüregek, aranymosási nyomok.

S mi féltetni valójuk lehetett a rómaiaknak Bogsánál: ha nem az arany? Bogsántól DNy-ra Bogsán és Vaskő között a *Cracu cu aur* nevű hegyben több egymással párhuzamos vasrozdás aranytartalmú quarczittelére folyt akkor a bányászat. A beomlott tárnanyílás előtti górczok kívülről is rögtön elárulják ezt a bányászatot. A hetvenes évek elején a külföldi vállalkozók egyike ide is kiterjeszté figyelmét s pár régi tárna kitisztítása közben jellegzetes római mécesre és telérfejtő vésőre akadtak, mely nagybecsű régiségleleteket dr. Gvadl Gusztáv orvos gondossága a temesvári muzeumba juttatott. A méceses vörös agyagból készült, jól ki van égetve s egészen párja a Verespatakról, Zalatnáról általam ismertetett méceseknek. Ezekről szerencsém volt külön is megemlékezni az Archæologiai Értesítő XI. évf. 62. lapján. Torma Károly szintén tudott a bogsáni aranybányászatról s legutóbb Halaváts Gyula Dognácska-Vaskő bányászatáról írva a *Cracu cu aur* éjszaki lábánál folydogáló patak mentén a régiek aranymosásai után fenmaradt halmosodásokat is leírta. 1875 őszén ugyanezen hegyen bukkantak arra a régi bányaüregre, uelyből a fennemlített eszközök és méceses napfényre jutottak.

3. Bersovia szereplési végkorára utaló szomszédos leletek.

Bersovia lehanyatlásának bizonyítékait a közelben felmerült éremleletekben kereshetjük. Így a szomszédos Rafnánál 1851-ben útépítés alkalmával 119 római éremre akadtak a Kr. u. 70—251. évekből. Vespasianus Hadrianus, Antonius Pius, Diva Faustina, Marcus Aurelius, ifjabb Faustina, Commodus, Septimius Severus, Elagabalus, Gordianus III., M. J. Philippus pater, Otacilia Severa, Traianus Decius és Herennia Etrucilla vereteit tartalmazta a lelet, melyet a bécsi csász. régiségtár, mintán ilyen érmei már többszörösen voltak, visszautasított!

Nekünk pedig milyen becses történeti adalék épen itt, a hol feliratok úgy sem segítik a történeti homály elenyésztetését. A gótok akkortájt már végveszélylyel fenyegették Daciat. 253-ban még a potaisai (Torda) altiszti iskola áldozatot mutat s az Apulumtól (Gyulafejérvár) lefelé vezetett marosmenti hadiútát mérföldmutatóval szerelte fel a miciai helyőrség (M.-Németi és Veczel között) Déva mellett. De azon túl elnémulnak feliratos emlékeink, mert a gótok áradata kiszorítja innen a rómaiságot. Ezt a kétségbeejtő időszakot jelzi a Rafnánál valamelyik menekülő római által sebtiben elrejtett s nem rég napfényre került kincslelet is.

4. A piatra albai = fehérhegyi éremlelet Szekul határából.

Ezt a zivataros időszakot s a végveszélybe jutott rómaiak helyzetének kétségbeejtő voltát illusztrálja Bogsántól K-re s Szekulon felül Szekul hegyi község felett kimagasló *Piatra alba* (Fehér-Kő) nevű mészszikla alján 1880 júliusában kőfejtő munkások által talált gazdag éremlelet is, mely Ormos Zsigmond közbenjárására Bonnáz Sándor néhai püspök ajándékából a temesvári muzeumba került. A 466 darab érem 17 császártól és császárnétól 172 változatban ered s Kr. u. 161-től vagyis Marcus Aureliustól Philippus Feleusig (244—249) vagyis 249-ig terjedő időszakot képviseli 1. Marcus Aurelius (161—180) 1 drb 2. Faustina minor Marc Aurel neje (140—175) 2 drb 3. Commodus (166—192) 3 drb 4. Septimius Severus Pertinax (193—211) 18 drb 14 változatban. Köztudomás szerint idáig tiszta színezüstből verték az érmekeket s innen kezdve vegyítették az ólmot és czint azokba. 5. Julia Damna Septimius Severus második neje, Caracalla anyja (173—217) 14 drb 11 változatban. 6. Caracalla, ki Marcus Aurelius Antoninus nevet használta (196—217) arczképe körül, 18 drb 17 változatban. 7. Septimius Geta, Caracalla fivére, kit fivére anyja karjaiban ölt le (198—212) 4 drb. 8. Elagabalus (218—222). ki Avitus neve helyett, mint a napisten papjelöltje Elagabalus nevet vett fel, de ő is a jeles Antoninus Pius nevet bitorolta s császár M. Aurelius Antonius czímmel élt, míg szertelen kicsapongásai miatt 222-ben anyjával

val Julia Sœmiassal saját megundorodott zsoldosai meg nem ölték. 32 drb érme 24 változatban fordult elő. 9. *Julia Soemias* Elogabalus anyja 2 drb. 10. *Julia Mæsa* Elogabalus nagyanyja, *Julia Domna* nővére, meghalt 223-ban 15 érme 5 féle változatban. *Alexander Severus* (221—235) kit anyja *Julia Mammæa* miatt *Mainia* (*Mogentia*) alatt katonái megöltek 35 drb érme 23 változatban. 12. A Severussal együtt legyilkolt anyja *Julia Mammæa* (+235) 5 érme. 13. *C. Jul. Verus Maximinus Pius* (235—238) 2 érem. 14. *M. Antonius Gordianus Pius*, vagyis *III. Gordianus* (238—244) 256 darabbal képviselve. 15. *Philippus pater Gordianus* orgyilkosa és utóda (243—249), ki alatt 247-ben Róma ezredéves ünnepét ülte s ki utóbb *Decius* ellen a veronai csatában vérzett el, 45 darab éremmel 15 változatban. 16. *Maria Otacilla Severa* (134—249) *Philippus pater* nejétől 6 érem 2 változatban. 17 *Philippus filius* kit atyja eleste után Rómában a prætorianusok megöltek (244—249) 8 drb érme közül 2 darabon I mp. *Philippus Aug.* s a reves *Romæ Aeternæ* valószínűleg Róma ezeréves emlékérmei közé tartoznak.¹⁾

E 249-ig terjedő s épen az utóbbi császárok egyikétől *M. Antonius Gordianus* Piustól feltűnő nagy (256) számban képviselt éremlelet nem néma tanujele annak a rettenetes catastrophának, mely *Dacia* pusztulását épen *Decius* idejében annyira sietteté?

Decius a polgárháború befejeztével Rómában alig néhány hetet töltve, *Pannonián* át siet *Dacia*ba, melyet az egyenetlenség alatt a barbárok már-már elárastottak. Alkalmasint *Pannonia* földjéről kelle már a nekibátorodott dákokat²⁾ üldöznie s akkora vala a veszedelem *Dacia*ban, hogy még a katonai főparancsnokság székhelye, *Apulum*³⁾ a felprédált három *Dacia* ujjáteremtőjeként (*Restitutor Daciarum*) ünnepli. Sőt maga a főhadszállás is annyit szenvedett, hogy *Colonia Nova Apulensisként* meg kell újítani az elpusztult *Apulumot* (*Gyfejevárvár*.)

Hogy mennyire megcsappant a római birodalom tekintélye s mennyire fajultak az aldunai tartományokban a viszonyok, azt *Kniva* góth királynak csakhamar bekövetkezett mœsiai támadásából ítélhetjük meg leginkább. Mialatt *Decius* *Dacia* füstölgő romjait javitgatta, *Kniva* 70 ezer emberrel az *Al-Dunánál* *Novæt* (*Steklen*) a *Jatrusnak* (*Jantra*) a *Dunába* ömlésénél vette ostrom alá. *Trebenius Gallus*, a későbbi császár onnan elűzvé, *Nicapolis* ellen fordul s a midőn annak kemény falaival és bátor őrségével nem boldogul, *Decius* érkeztének hírére *Philippopolis* kirablására sietnek. *Decius* erőltetett menekkel elzárni akarván a vakmerő góthok visszavonulási útját *Beroeig* (*Philippipolistól* 60 római mfdre (88·65 km.) hatolt már, a midőn a ravasz barbár király kémei által erről értesülvén, *Philippopolis* ostromát félbeszakítja s hirtelen úgy meglepi az érkezéséről nem is álmodó rómaiakat, hogy maga *Decius* is csak nehezen menekülhet a csatából *Oescusba* a *Duna* mellé. E közben *L. Priscus* helytartó árulása a gótok kezére játsza a gazdag *Philippipolist* s miután azt *Macedonia* és *Thracia* virágzó gyarmataival mindenéből kifosztották, valószínűleg a velük nagyravágyásból összejátszó *L. Priscus* helytartó váltságdíjáért visszakészültek vonulni. *Decius* hirt kapva megpróbálja szerencsését; de *Abrittusnál*⁴⁾ a mai *Dobrudsában* *Trebonianus Gallus* árulása következtében ismét csatát vesz s ő maga is *Herennius Eltruseus* nevű fiával hősi halált szenved, úgy hogy még holttestüket sem találták meg (251.).

A mœsiai hadsereg nem sejtve *Trebonianus Gallus* árulását, azt kiáltja császárrá. Az pedig a gyanut még inkább elhárítandó *Decius* ifjabb fiát *Hostilianust* Auguskent kormánytársul veszi s leányát *Volusianussal*, örökösével, (*Cæsar*) feleségül véteti. *Hostilianus* 251-ben az egész birodalomban kitört ragály áldozataul esett, ha ugyan meg nem mérgezték s *Volusianus* lépett helyébe, a kinek első gondja vala a góthoktól adófizetés biztosításával a békét megvenni. Csakhogy *Kniva* már annyira telhetetlenné vált, hogy a béke megszegésével is képes volt *Mœsiába* törni. Szerencsére *M. Aemilius Aemilianus* visszaverte. Nem szükséges tovább fejtegetnünk azokat a zürzavaros állapotokat, melyeknek nehéz

¹⁾ Ormos Zsigmond: A fehérhegyi (peiatra albai) római ezüst éremlelet *Krassó-Szörény* megyében. Történelmi régészeti Értesítő. 1881. Temesvár. VII. évf. 3. füzet, 105—120. lapjain.

²⁾ Aur. Vict. Decii barbaros trans Danubium persectantes . . .

³⁾ Corpus Inscriptionum Latinarum III. 1176. Imperatori Cæsari Caco Messio Quinto Traiano Decio Pio Felcis Augusto Pontifici Maximo tribunicia, potestate II. consulari II. Patri Patriæ Restitutori Daciarum colonia Nova Apulensis. Kr. u. 250-ből.

⁴⁾ Jordannis Get. 18., 103: ad Abritto Mœsiæ civitatem.

tusába a piatra albai éremlelet is halvány világot vet. A Deciust Daciába szólító s egész Pannoniának kiterjedt dák-géta támadás egyik üldözöttje talán épen Berzoviából, vagy a szomszédos Bogsán bányászai közül rejthetné el féltett kincsét, itt a Szemenik havas rengetegje felé futtában, a Piatra alba jellegzetes és messziről is felismerhető sziklája alá. A jámbor római reménysége azonban meghiusult; ő többé nem térhetett vissza elhagyott otthonába s a barbár támadók sem juthattak gondosan elrejtett kincséhez szintúgy, mint a verespataki bányákba, a markomann háborúk kitörése idején 167-ben elfalazott féltettebb holmik és viasztábla okmányok rejtve maradának korunkbeli véletlen felfedeztetésükig.

Bogsánnál azonban az arany mellett a vas is épen olyan becses ásványkincset képezett a hadi felszerelések miatt a rómaiakra s így azt hiszem kellőképen sikerült kimutatnom Berzovia elhelyezését és a bányászattal szemben fennállott rendeltetését és viszonyát.

VII. Berzoviától Aizisig.

(Furlug) M. P. XII. (= 17·71 km. valósággal 20 km.) A Tabula Peutinger. Ahihis, Anonymus Ravenn. Zizes, Ptolemaeus Geographia Αἰζις = Lizizis, Traianus naplója Priscianusnál Aizi (Azi).

Zsidovinnál éri el a lederata-tibiscunis hadi út (Drumu Irene) ÉNy legszélső hajlását. Innen kezdve hirtelen ÉK fordulva a Berzava balpartját követi, mígnem a *Mora Denibor* táján átesap a vizen s *Rafnától* nyugatra az erdős oldalra kapaszkodva az *osztrák-magyar államvaspályatársulat Grinda* erdejében áthatol s a 226 m. magasságon belül egy darabig párhuzamosan követi a járási utat, majd a 23 km. útjelzőnél átszeli azt s *Barbosz* és *Valeapaj* községek határán, 1 km. az út mellett észlelhető a 22 km. oszlopig. Az Ogradu hegynyulványon éppen ott lejt Valeapajtól 1 km. keletebbre a Lunka Diakul rétre, hol a *Poganis* nagy W alaku könyökhajlásával eddigi ÉD irányát KNy változtatja.

Rafna alatt egyesülhetett az a mellékút is, a melyiknek kiágazását *Centum puteától* láttuk s mely Bogsán alatt a *Podgol* határrészen «római sáncz» néven, 1 km. hosszú töltésként ismeretes s a Berzava völgyére szállva, a *Moskodin* malom közelében ÉNy fordulva a Mora popi táján léphetett át a vizen. A két út egyesülésénél feltételezhető őrhelyre utal az 1851-ben *Rafnánál* *) felmerült s fenn már kellően méltatott éremlelet is.

1. Újabb elágazás Valea Paj és Duleo között.

A Poganis kanyargós völgyoszorosa áradások idején nem lévén járható, Valea Pajáról Duleora ma is jókora hágóval foly a közlekedés. Ezen hágót úgy látszik kikerülni igyekeztek s azért Valea Paja, Duleo között ismét két utat észlelhetünk, t. i. egy hegyi és egy völgyi utat.

Mielőtt a Lunca Diaculujról a Poganis utolsó nagy kanyarulatát átszelné a római út, elébb egy nyilván csakis árvízmentes, száraz időszakra számított oldalágat bocsát jobbra (K.) a Poganis völgyoszorosába, mely a következő két nagy görbületnél a folyót kétszer is áthidalva a balpartot követi az urasági malomig (Mora Rusaguluj). Ott a Halászkok mezeje (*Ritu Pescaruluj*) nevű réten *Atanasievic Marcel* földbirtokos mézészégetője alatt, a Tyeja (szirtszoros) vonúl, hol a szűk rést a Poganis annyira kitölti, hogy csakis töltéssel mehettek tovább. Minthogy a Halászkok rétyét a legkisebb árvíz is járja, ez az út nem biztosítható a közlekedést. De hogy tört mézskővel volt ez is kirakva, azt a réten még látható részletekkel igazolhatjuk. A falusiak még itt is olesóbbnak találják az út kőanyagából pótolni kőszükségletüket s a hól csak hozzáférhetnek, gondosan kiszedegetik.

*) Miletz János: Chronol. adatok. Adattár II. 1872. 144. lap.

2. A nagy hegyi (Dealu mare) főút Valea Pajtól Duleoig.

Valea Pajától keletre, hol a Lunca Diaculujnál a Poganis szűk völgyesatornáját követő mellékút kiágazott, a főút a Poganisnak épen Valea Paj községhez forduló utolsó nagy ívét átvágva, a völgyből rögtön a Dealu marénak = Nagy-hegy, a Poganis ívébe nyomuló «Furesugán» nevű déli hegynyulványára kapaszkodik. Onnan a *Dealu mare cuprunu* = «Szilvás nagy hegy» nevű szilvások között igen jól megtartva hatol ki a tetőre, hol a *Furlogtól* számított 16 km. oszlopnál a *Gyepes* nevű tisztáson járnak is rajta. Innen a «*La Cseret*» (a Csere) erdőn belejt Duleora. Ott a völgymenti kényelmesebb elágazással egyesülve átsap a Poganis balpartjára. Mindkét út tervszerűleg erős kőagyazattal készült. A kőanyagot a *Nagy-hegy* (Dealu mare) mésztuskóiból törték. A hegyi utat a 16 kilométer oszlopnál, a tetőn 8 m. szélesnek mértem s annak ágyazata igen gondosan elő volt készítve.

Duleo alatt tehát a Poganis balpartjára került a római út s Luca Péter, Simeon Margita, Gyorgye Lugsicse területein a visági út átmetszésével a Lunca mare határrészen a *Ruenre* vagyis Forlug alá érkezik.

E közben azonban, mint látni fogjuk az áradványi területéről délre csapva Azizist érinti.

VIII. Ahihis. Azizis. Aizis. Aizisis. Lizisis.

(Anonymus Rav. Ahihis, Traianus naplójában Aizi, Ptolemæus Αἰζις).

1. A Furlog és Remete Poganis közti maradványok nem a tulajdonképeni Ahihist képezik, hanem útszéli őrháztól vagy meszei laktól származnak.

Furlog községet éjszakra megkerüli a *Poganis* folyó olyaténképen, hogy a *Ruen* nevű határrész lankásan arra dülhet s ily módon a túlparti Remete Poganis, melyen át az országút Lugosra halad, jut a folyóhoz közelebb. A Tomaschek nyomán Goos által *Ahizis* névvel rokonhangzású és *Furlogtól* délkeletre eső szomszédos Ezreshez, (a melynek ősi neve azonban Egeres) helyezett, *Ahihist* legutóbb már ezen a területen keresték a kutatók. Pesty Frigyes, Krassómegeye monographusa értesült először arról, hogy «*Duleotól* délkeletre, Furlug közelében rommaradványok láthatók, nem tudom mily korból, a romok között római és magyar ezüst pénzek kerültek elő».

A szomszédos Duleoról Joannovits György nyugalmazott kultuszminiszteri államtitkár és akadémiai tiszteleti tagja 1877 márcziusában saját szőlőjében kiásott *Nero* aranyat ajándékozott a nemzeti muzeumnak. Az előjelek tehát mindenképen biztatók valának itt a kutatásra s Torma Károly is erre vette útját. De sem ő, sem kísérői és legutóbb Halaváts Gyula nem jutottak végleges eredményhez s beérték azzal, hogy Remete Poganis felé «*Furlogtól* É-ra a falu kapuja közelében van Ahihis». Magából az állomáshelyből, mint a legutóbbi kutató Halaváts Gyula 1895. év nyarán végzett recapituláló utazása eredményéül írja, ma már kevés látható, elegyengette azt az eke; de a föld tulajdonosának állítása szerint e helyről sok követ és téglát szedett ki.

Jó magam is erre irányítam 1895 augusztusában vizsgálódásaimat s Palekucsevny Fedor furlogi nagybirtokos és nyugalmazott miniszterelnökségi titkár szives kalauzolása mellett minden irányban bejártam a kérdéses területet.

Először is a *Ruen* keleti szélére tekintettünk ki, hol Palekucsevny béresei is római téglát szántottak ki az Apa Teuhy felé néző magaslaton. Fájdalom e téglák azóta ismét elkallódtak; de nagyobb terjedelmű vagy épen várszerű építkezést ott, a hol állítólag eléjöttek, nem konstatálhattam.

Onnan visszafelé nyugatra a falun kívül, a lugosi úthoz szolgáló düllőút mentén *Bauholzer Julianna* volt tulajdonos területén a 60-as években akadtak téglákra és épületmaradványokra. Állítólag

bélyeges téglát is láttak volna akkor, de senki sem gondoskodott ilyenek megőrzéséről. Pesty Frigyes¹⁾ értesülése is ide vonatkozik s Böhm L.²⁾ és Halaváts³⁾ is itt állapítottak meg Ahihist. Pesty Frigyes így emlegeti: «Duleotól DK Furlóg közelében rommaradványok láthatók, nem tudni mily korból; a romok között római és magyar arany és ezüst pénzek kerültek elő».

E két ponton tehát feltételeesen konstatálva volna a római település; azonban egyiknél sem öltött akkora terjedelmet annak idején az építkezés, hogy — a többi helyek módjára — nagyszámú fedéleserép, vagy egyéb anyag hirdetné most is az egykori térfoglalás határait.

Részemről a legszorgosabb bejárás után sem tétélezhetek fel többet ezen a területen, a veleranusok szokásos mezei telepénél és a szokásos útszéli őrbáznál.

Palekucsevny Fedor földbirtokos, a ki szíves vala velem a bejárás fáradalmaiban osztozni s a *Drumu Irene* kinyomozásában is fáradhatatlanul kalauzolt, maga is kellemetlen csalódással vette ezt a féleredményt, mert itt már teljesen beleélte magát mindenki, hogy Remete Poganis felé tudja a római táborhelyeket. Torma Károly is arra kereste az ő kalauzolása mellett s Pesty Frigyes szintén ide vonatkozik. Azonban magának az útvonalnak bejárása közben is sajnosan tapasztaltuk a népies hiedelmek és hagyományok megbízhatatlanságát. Mihelyt kételkedni próbáltunk a követelt irány lehetősége felett, vagy a kihallgatottak ellenmondását akartuk konstatálni, rögtön eléállottak az út kőanyagának kiszédelésével. Útkészítésre, házépítésre pusztult el az általunk kifogásolt úttest s bizony nagyon bajos a falusi gazdák bevallásainak kellő ellenőrzése és azok megbízhatóságának elbírálása.

2. Ahihis castrumának megállapítása Palekucsevny «Gruiu cu creminye» nevű erdejében. (7. rajz.)

Mikor már mindenből kifogytunk, végre házi gazdám, a vállalatom iránt melegen érdeklődő nejével együtt a Gruiu cu creminye (Köves föld) nevű urasági erdőre utasítottak, Furlugtól Ny a szilvafákkal beültetett községi legelő magaslatán áthaladva a Poganist D-ről az Aranyos hegységéből gyarapító Valea mare nevű patak völgyébe lejtünk. Épen az erdő kezdeténél, a túlparti oldal sűrű bokrai között meredek ösvény vezet a keresett hegylépcsőre. A fák miatt előzetesen áttekintést nem nyerhetünk a terep konfigurációjára felől s csak midőn a tölgy- és bükkből álló vegyes erdőállab fái között a négyszögű sáncrea reábukkanunk, akkor vesszük közvetlen közelből azt észre. A kiegyengetett és körülsánczolt területet erdőkerülő kalauzom «*La platz cu Gruiu kreminye*» néven mutatta be nekem s odáig a furlogi gör. kel. templomtól egy órányi gyalogsétát számíthatunk. Nevét az Aranyos hegység trachyt málladékától s kemény köves voltától nyerte. Az ördög szántotta volna fel ezt a területet s annak barázdái a sáncrek s ő vetette be kőmaggal is.

A fák és a hegyoldal egyenetlensége nagy mértékben megnehezíték a bejárást és a pontos helyi tájékozódást; de a mint először sikerült a sáncrekkel beszegett töltés négyszögét bejárnom, azonnal tisztába jövék azzal is, hogy a sokak által eredménytelenül keresett és találgatott *Aizis* előtt állok.⁴⁾

Az Aranyos (551 m.) csúcsból éjszakknak terjedő hegylejtőnek előfokán, a patak felett 50 méternyi magasságban épült a szabálytalan négyszögű földvár. Az éjszokról délre emelkedő hegynyulvány leegyengetésével nem nagyon fárasztották magukat. A bejáró a nyugati vízér felőli horpadásból történt. Legépebb a keleti és déli töltés és sáncrevonal, jóllehet a kincskeresők itt is jobb ügghöz méltó buzgósággal siettek minden talpalatnyi helyet felforgatni. Ez a barbár beavatkozás s a fák gyökérzete erősen megrongálta az éjszaki és nyugati földtöltést és sáncreket; de azért az egésznek formáját tisztábban kivehetjük, mint akár a váradjaiét. Az éjszaki sáncrefal a hegylejtő miatt nem egyenes vonalban épült, hanem erősen kihajlik (7. rajz).

¹⁾ Pesty Frigyes: Krassó megye. II. kötet 173. lap.

²⁾ Böhm L.: Történelmi régészeti Értesítő. IX. 55.

³⁾ Halaváts Gy.: Archæol. Értesítő. 1896. 1. füzet.

⁴⁾ Lásd bővebben az időközben közzétett Lederata libiscumi hadi ut. *Aizis* állomásának helyrajza Archæol. Értesítő 1898. évf. 1. füzet. 1—7. l.

Méretei nyugaton 100 méter, melyből közepén 5 m. kapunyílás. Éjszakra 120 m. hosszú. Belső építménynek semmi nyoma, s a mi lehetett, azt a szerencsevadászok kincskereső buzgalma megsemmisítette.

Pedig, hogy egykor a nagy hódító imperatort is falai között fogadhatta s itt az occupáló hadsereg táborkara pihenőt tarthatott: azt Priscianusnál Traianus naplójából olvasható helyi vonatkozás igazolja.

A peutingeri tábla *Ahihis*nek hollétéről ily módon beszámolva azt igazolhatom, hogyha a ravennai Anonymusnál¹⁾ *Zizis*, Traianus naplójában *Aizi*²⁾ (vel *Azi*), Ptolemæusnál³⁾ *Ἀζισίς* jelentkező névváltozatok valósággal «kecsketanya», «kecskeösvény», «kecskecsapás»⁴⁾ jelentéssel bírtak, akkor ez a hely teljesen rá is szolgált elnevezésére, mert ha a fatenyészet a kopár trachytsziklákról elpusztul s emberi művelés alá kerül valaha ismét ez a hely, ott bizony ismét csak kecsketenyésztésre lehetne számítani s a jó furlogiak ma is kiváló előszeretettel üzik, épen a sok sziklás kopárság miatt a kecsketenyésztést.

Ptolemæus azonban *Ἀζισίς* földrajzi helyzetét is megörökitette. A 45°28' éjszaki szélesség mutatkozván, ez a 45°24'-től valóban alig tér el. A hosszúságot azonban Ptolemæus 46°15' helyett 39°29' mutatja a valóság.

3. *Ahihis* Aizis castrumának katonai rendeltetése és mellékösszeköttetései Dacia felé.

Ahihis elhelyezése első sorban önkényt érthetőleg ismét a bogsáni bányászat körülzárólása érdekében történt. A Temes ivhajlás, ÉNy az ú. n. Temesina nyílása Szinérszeg felől, úgyszintén a Béga völgye Lugos felől, mind innen nyerték a szükséges járőröket és ellenőrizést. Délre az 551 m. Aranyos trachytkúpja felé hegyi ösvények kapcsolják Bogsán felé. É-ra a mai út irányában Remete Pogánesten át indulhatott meg az összeköttetés; de azután Szinérszegen át Buziás irányában képzelhetjük az első összeköttetést le az Alföldnek. A másodikat Lugostól számíthatjuk s ez Belincz-Kiszető körül csatlakozott a Béga mellé, hogy Temesvár irányában vezessen.

Mindezeknél fontosabb a Dacia irányított mellékút, mely ÉK-re a nadrági völgyön egyenesen a Ruszka Pojanának vezethetett, hogy annak 1359 m. magas és könnyen járható magaslatán át a gyalár-vajdahunyadi vasvidéket gyorsabban elérhesse.⁵⁾ Lóháton s gyalogszerrel, nyáron két nap alatt könnyen elérhették a gyalári gazdag vastelepét, melynek a rómaiak által történt bányászásáról biztos tudomás van. Ezen hegyi átjáró Kricsovánál mélyedt a Nadrag víz mellé, hol szintén volt aknázni való vastelepük. A bejáró előtt Cseres Temesnél⁶⁾ és Tinkovánál⁷⁾ észlelhetjük vasbányászatuk nyomait. Tinkovától a Temes jobb partján Tibiscumnak s úgy be Dacia belsejébe Sarmizegetusának vezetett az összeköttetés.

Még ezeknél is becsesebb nyomát és emlékét bírjuk a szóban forgó összeköttetésnek a nadrági völgy bejárata előtt a Zsidovvárral szomszédos Zsénáról. A Lugos-Orsovának vezető vasút munkásai 1876-ban egy római fogadalmi kezet találtak itt, melyet Szende Béla ajándékából a nemzeti muzeumban láthatunk. A bronzból készült kéz három felemelt ujja s alsó, a felállítást lehetségesítő karimája azonnal

¹⁾ Gronovics kiadása 1722. Anonymus Ravenn. IV. könyv 14. cap. 777. lap.

²⁾ Priscianus VI. 13.

³⁾ Claudii Ptolemæi Geographia. Editio Car. Frid. Aug. Nobbe Editio stereotypia. III. 8.

⁴⁾ Wilhelm Tomaschek: I. Die alten Thraker II. Die Sprachreste. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der W. in Wien 1894. 53. lapján.

⁵⁾ Téglás Gábor: Földtani Közlöny 1895. évf. A rómaiak vasbányászata Vajda-Hunyad vidékén.

⁶⁾ Cserestemezről szerzett észleleteimet és adataimat még nem volt alkalmam közölni.

⁷⁾ Torma Károly egy Szende Béla néhai honvédelmi minister által innen saját lakására, Szendelakra vitetett ülőpadot sarmizegetusai eredetűnek nyilvánított. Archæol. epigr. Mittheil. VI. 113. Ennek dacára ott a bányászatot konstatálhatom.

elárulja rendeltetését is. A gestus voventist igazolja a hüvelyk végén kidudorodó toboz vagy czirbolya¹⁾ magon kívül a tenyér és kézféjén körbe vonuló többi alakzattal együtt. A tenyér felső részén kosfej, alatta balra néző sas, kiterjesztett balszárnya alatt teknősbéka. Ettől a hüvelyk újj felé a kéztövére előkúszó kigyó, a mutató újj felé caduceus és tessera. E felett ugró béka, a kézfejen öblös urna forma, melyet felismerhetetlen alakzat fed. Azon túl a kis újj felé kúszó gyík. A kigyó, gyík, béka, teknősbéka, a caduceus veszedelemelhárító s mind e maig szerepelnek varázslatainknál. A sas Jupiter madara, a kosfej, Jupiternek szentelt áldozást jelent. A tessera érmeken az imperator gabonát osztó parancsait s mint új évi lámpákon a kalász az élet szükségletét, sőt a jólétet és életet is symbolisálja. Ovidius a Fastiban, az új évek alkalmával egymásnak osztogatott mécseseken, méztartó edényekkel jelképezett, mézes vagy boldog új esztendőt emlegeti. Itt is ilyen méztartó edényt láthatunk s az érdekes lelet durva, kezdetleges kivitelben is igen érdekesen illusztrálja, hogy e távol barbar vidéken sem feledkeztek meg a jobb módú rómaiak egymásról. Nemzeti muzeumunk még esupán egy ilyen fogadalmi kezdet tartalmaz s a harmadikat Ráth György magángyűjteményében láthatjuk. Karlsruheban, Koppenhágában még 1—1 kiadatlan, úgy hogy Hampel tanulmánya 39 votiv kézről számol be.²⁾

Kricsovától és Cseres Temestől egyébként egyenesen É-ra a Béga völgyére, Drina, Zsureszt, Birva községeken át a Száraz patak völgye nyitja a legrövidebb utat Zsupány felé, honnan ÉK Facséten át Kossova felé Dobrára s úgy a Déván alul fekvő Micia (Maros-Németi és Veczel között) castrumához vezetett a közlekedés.

Ily módon Ahihis a Temes és Béga vidék éber felügyelete mellett, a Marosig kiterjedő katonai rendeltetéssel bírhatott s nemcsak Tibiscumnak, hanem éjszakra is közvetíté a közlekedést és a biztonsági szolgálatot.

IX. Ahihistől Caput Bubaliig.

M. P. III. (= 447 km. valósággal 20—22 km.)

Azisis castrumától a római út a Ruen határrészen átvágja K irányban a lugosi utat s megfigyelésem szerint Popa Simeon telkénél a mezei út táján lejtett az Apa Teuluj vízerhez s a Poganist itt hidalhatta át. Halaváts Gyula³⁾ a remete poganisi hidhoz helyezi az átkelőt s ott a forlugi malomhoz vezető út határkeresztjénél akadt volna reá, melyen túl a lugosi út építéséhez a skeusiak kiszétké a követ. E miatt tünt volna el az út tovább folytatása olyannyira, hogy a fiatalabb nemzedék nem is tudott római útról.

Részemről a falusiak bevallását mindenben irányadónak venni nem tudom s a Halaváts által említett daczára a jelzett irányt követem. Utunk a Poganist nagy kerülőre és szűk szorulatra kényserítő Clisora mare (250) és Cl. mika (241) előrúgó kettős hegyfok mögött É-ra a Nedesa hegnyakon Dezeszt kikerülésével a Mora Gregelascan felül érkezik ismét a Poganishoz. Csakhogy a Poganis vize nyös, áradásos medrétől lehetőleg a verőfényes hegyaljára vonulva érinti Nagy Zorlencz külső szélét. Így halad el a Dealu Glodu alján. átmege a Valea Glodu árkán épen a Latoreni rét felett. Majd a Dealu Minai nyúlványát érintve a prebuli nagy rét (Ritu mare 208 m) felett a Valea Calului medrét szeli s a Deala Calului peremjén a kanyargós Poganistól mindinkább távozólag a Valea Matului jobb parti erdős oldalán ÉK fordulva kapaszkodik a Poganis és Toplicza (a Temes mellékvize) vízváltatójára. Itt, a hol a Prebulról Karánsebesre vezető régi Coslar út a Poganist áthidalja, a Matuluj kis vízerén tüt az útszéli kúttól É-ra néhány percz alatt az érdeklődők elérhetik a hegyalji tanyaházaknál elhaladó

¹⁾ Dilthen: Drei Votivhände aus Brenz. Archæol. epigr. Mitth. aus Oesterreich. II. 44—64.

²⁾ Hampel József: Archæologiai Közlemények. XIII. 2. füz. 27—75.

³⁾ A Lederata tibiscumi római út. Halaváts Gyulától. Archæol. Értesítő. 1896. 1. füzet 4—12. lapjain. Idevonatkozó idézet a 8. lapon.

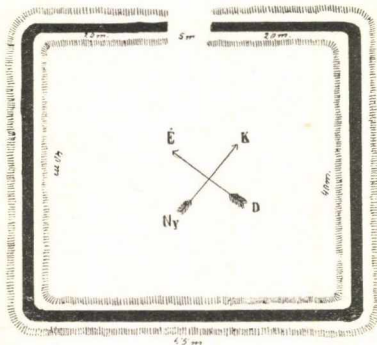
római utat. A járási út a Valea Matulujtól délre forduló kanyargásaival vezet a 356 m Coslariu nyeregére. Ott a Toplita patak mentén *Valea Boul*, illetőleg *Zsuppára* irányuló út első kanyarulatának É pontjától 1 km ÉNy *Valea Deny* és *Delenyest* poganismenti községek északi határkicsúcsosodásánál, az osztrák-magyar államvasuttársulat erdejében épen a hegnyergen találjuk a *Tabula Pentingeriana Caput Babaliját*. A római út t. i. a Matuluj jobb parti erdőben a legrövidebb irányt követve a völgytől a táborhelyig meredeken haladt; a mint azt *Husztly Gusztáv* O. A. V. társulati erdész kíséremmel megállapíthattuk.

A Peutinger tábla III miliarenyi távolsági méretétől azonban a Furlogtól idáig számítható 20—22 km távolság oly feltűnően eltér, hogy itt a tábla másolójának sok egyebekben is tudvalevő tévedése önkénynt beigazolódik. Semmi kétség, hogy az eredeti XII hibásan-t III-nak nézte a másoló, hisz a tévesen adott ($5\frac{1}{4}$ mfd) távolságnak is körülbelül négyszeresét képviseli a 20—22 klmtnyi valóság.

X. Caput Bubali castruma.

(8., 9. és 10. rajz.)

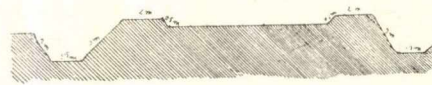
A nép által váracska (*Cetecua*) néven emlegetett castrum területe. *Valeadeny* poganismenti község határába esik s délkeleti fala *Valeadeny* és *Delinyest* határvonalául szolgál; míg ÉNy sarkán *Ohába*

8. rajz. *Caput Bubali* a Poganis és Temes közti vízválasztón.

9. rajz. *Caput Bubali* átmetszete ÉNy—DK irányban.

10. rajz. *Caput Bubali* átmetszete DNy és ÉK irányban.

Mutink, túl a Temesvidékhez tartozó község határjelét látjuk. A 300 m magasságban az osztrák-magyar államvasuttársulat bükkerdejében rejtőző földvár-hossznégyszöget a kinskeresők kegyetlenül összeforgatták. Ennek daczára alakját és szerkezetét biztosan megállapíthatjuk. A földből és chlorit pala terméskövekből felhányt vallumot kívülről egyszerű sáncz védte. Egyetlen bejáráját 5 m szélességben az ÉNy falban ott találjuk, a hol az út a *V. Matulujtól* felérkezett. A két hosszabb ÉNy és DK fal 45—45 m (9. rajz); a más kettő 40—40 m. (10. rajz.) Átmetszete ÉNy-ról kívül a sáncz széle 2 m a sáncz alapszélessége 1.5 m, a vallum meredekje 5 m, korona szélessége 2.5 m, lejtése a várterületre 2.5 m. Az ellenkező DNy védő sáncz mélyedése kívülről 2 m sánczszélesség 1.5 m. A vallum meredekje 3 m, a várforok 2 m befelé lejtés 1 m (8. rajz.)

Tisztán katonai átkelő állomásul szolgálhatott s Kannabéjában igen felületes, ideiglenes jellegű hevenyészett üzleti bódék szolgálhattak a helyörség üdítésére, mert téglát, fedécserepet alig találni. Annál kevésbbé rendelkezünk innen felirattal vagy más útbaigazító lelettel. Nevét is a Pentinger tábla őrizte meg s a ravennai Anonymus *Caput bubalit Gubali* alakban emlegeti (IV. 44.).

Caput Bubali rendeltetése.

Caput Bubali helyőrségét Tibiscumból nyerhette s annak aggerjébe tartozhatott. Elhelyezéséből a Temes és Poganis átjárójaként ismét arra következtethetünk, hogy az innen délre eső *Ércvidéket* nevezetesen a *Bogsán*, Vaskő (Moravica) Dognácska felé szolgáló hegyi átjárók biztosítására épülhetett. Erre pedig annyival nagyobb szükség lehetett, mert a Poganistól délre nemcsak a Szemenik vadonjai, hanem az előhegyek terjedelmes erdőségei még napjainkban is útját állják a civilisatio terjedésének. Az egész nagy vidéket rengeteg erdőségek borítják, hol a bányászaton kívül igen kezdetleges marhatenyésztés és erdei munka képezi a gyérszámú lakosság életfeltételeit. A személy- és vagyonbiztonság önkényt érhetőleg akkoriban az egymástól nagy távolságban elszórt s jóformán csakis a hadi út laza kötelékével összeillesztett római telepek szempontjából sem nélkülözhetette ezen az erdős, hegyes tájkon tehát a katonai őrzőjáratokat. Hátha a szóban forgó szirtes hegyvidék nehezen megközelíthető völgyzugaiban folytatott bányászat alkalmazottaira gondolunk: nem természetesnek találjuk-e, hogy Furlogtól a Temesig, épen a vízválasztón őrhelyet és megfigyelő állomást rendeztek be?

Hisz a Poganis felső vidéke le Furlorig még a középkorban is közös gyűnév alá foglalt területet képezett, melyet *Komjátszeg* néven bírt Hunyadi János.

XI. Caput Bubalitól Tibiscumig.

M. P. X. (= 147 km.; valósággal 10 km.)

Visszatérve Caput Bubali castrumához, onnan a római utat a Padura Cormulujnak DK-re irányuló árok mentén követhetjük. A 271 m magassági ponton alul, hol a hegyi vizek a *Toplicza* patakka egyesülnek, a *Cozlarium* tetőről beereszkedő vicinalis úttal azonosul. Lenn a völgyben, hol a Deală Stupilor (274 m) megkerülésével, délre Valea Boul községhez fordul a mai út: a római út e falutól éjszakknak lejtő Macsikás patakához szegődik s a zsupai szilvásból a cserjes legelőn K-re fordulva Zupától É-ra elébb a vasutat, majd az országutat szeli s a *Zavoj* nevű malomhoz szolgáló mezei úttal párhuzamosan a Temeshez lejt, hogy a malomároknál a Bisztrának a Temesbe szakadásával átellenben Ortway Tivadar által 1875-ben szerencsésen meghatározott Tibiscumhoz csatlakozzék.)*

XII. Zárszó.

Daciát Mœsiához kapcsoló fő hadi útvonal ily módon a Halaváts Gyulával egyidejűleg eszközölt felvételeink szerint csaknem mindenben egyezőleg megvan állapítva s az elődeim által tévesen puhatolgatott *Azisis* állomás (7 rajz) kérdését fejtegetéseim szintén megoldáshoz juttatták, sőt az útvonal megválasztásánál és az őrállomások elhelyezésénél fenforgott irányelvekről katonai, közgazdasági és politicalai érdekről is sikerült hitem szerint némi felvilágosítással szolgálnom előadott fejtegetéseim során. (L. 2. rajz.)

A szóban forgó útvonalnak a *Tabula Peutingeriana*n megörökített távolsági méreteit az *Azisis*; Caput Bubali közti téves másolásra vezethető III m XII-re igazításával 73 helyett 82 milliarera összeítve, mai hossz mértékünk szerint az 1472·5 méterrel számított milliarek végösszegéül 120·7 km kapunk. De ha nem kísérhetjük is lépésről-épésre útvonalunkat s annak kitűzését a földművesek egyengetési buzgalma, az útmunkákhoz, építkezésekhez előszeretettel innen eszközölt anyagfejtés s a vizek járásától szenvedett sérülések mathematicai pontossággal nem is engedik meg, annyit bátran kijelent-

*) Archæologiai Közlemények. 1876. X. kötet, 3. füzet. Tibiscum helyfekvése Ortway Tivadar.

hetünk: hogy útvonalunk, eltekintve a nagyszurduki *Centum puteatol Bogsánnak*, valamint a *Valepaji Poganis szorosban Duleoig* kimutatható párhuzamos kiágazásoktól, bátran 135—140 kilom. hosszúságra becsülhető.

Első tekintetre is feltűnő ezen útvonal irányításában az a körülmény, hogy az Alföld párkányzatának sokkal kedvezőbb terepviszonyait mellőzve *Váradjától* mindjárt a jelenkorbeli forgalom sodrától alig érintett *Cernovec* mellékvölgyéhez szegődik s a *Berzava* nyílásának keresztezése után ismét a *Poganis* ívalakú folyását követi, annak majdnem forrásvidékéig s csakis a *Temesvízvázalasztója* kényszeríti mintegy arra: hogy *Karán-Sebes* alatt Zsuppához a kijutást és az orsova-zsuppai keleti párhuzamos útvonalhoz csatlakozást keressen.

A kutatók legtöbbször előtt is sokkal természetesebbnek látszik vala, ha a *Karas* nyílásból a verseczi szigetegység Ny szélén vonul fel a római út s legfennebb a *Moravica* viz téres csatornájának járhatóbb Ny párkányán keresi *Zsidovinnak* a csatlakozást. Onnan Buziásnak a hegynyúlványok kikerülésével ismét alkalmasabb útirány kínálkozik vala a mai közélet egyik csomópontjává szolgáló *Lugoshoz*, sőt Furlugról is szinte érthetőbbnek találnók, ha a kiöntésektől sokszor látogatott s épen azért nehezen járható felső *Poganis* völgy helyett Lugosnak a *Tempes* tág terére fordul vala a hadi út.

Azt hiszem azonban fejtegetéseim során elég meggyőző érvekkel sikerült beigazolnom, hogy Dacia megközelítésének érdeke mellett ezen útvonal s annak állomásai, őrségei első sorban és legfőbbképpen ismét a bányászathoz alkalmazkodtak. Hisz elég az egyes állomások összefüzdéséből kialakuló térképi alakzatra pillantanunk, hogy az útvonal és a *Szemenik-Plesuna* hegység nyugati párkányzatául kialakult temes-dunaközi *Érczhegység szoros kapcsolatáról*, s az útvonal megépítőire, tervezőire gyakorolt irányadó befolyásáról megbizonyodhassunk.

Egészen helyesen sejtette tehát Goos is, a ki ugyan a *Caput Bubalin* túl a Temes völgyére eső *Valea Boul* községet vette helyi tájékozatlanságában irányadóul, hogy a *Poganisban* birjuk a *Bubalus* egykori tulajdonosát. Pedig a *Poganist* mai napság nem is a *Kozla* nyergéből, hanem ellenkezőleg az innen jó távol D-re eső *Tirnava* havasvidéki községnél a 836 m *Groposa* és a 813 m *Trei Mohiliról* számítjuk. A két főág 483 m *Apa Poganisi* néven egyesülve *Ohabiczáig* É-ra halad s onnan *Delinyest* nek Ny fordulva *Apadia*, *Valeadény* községek határain át érkezik *Prebulhoz*, a hol épen a *Poganis* hidjánál a *Caput Bubali* castrumától lefutó *Valea Matalui*, s ezzel szemben balról az *Igaden*, egyszerre nagyobb vízzé duzzasztják az addig jelentéktelen hegyi csermelyt.

Ebből következtethetőleg a rómaiak a mai a *V. Matulujt* nevezték inkább *Bubalusnak*, azt tekintvén az itt egyesülő három ág legfőbbikének is. Ilyenformán egész találólag ráillik castrumokra is a *Caput Bubali* elnevezés, minthogy az valóban a *Bubalusnak* feltételezett *V. Matuluj* forrásai fejehez helyezkedett.

Az egész útvonal irányításából és alakzatából önkénynt kiderül tehát, hogy az *Uj-Palánkától* *Váradjái*g eső szakasz szászkai csiklova-oraviczai *Érczhegyek* fedezésére és megközelítésre épült első sorban. Ime *Váradjánál*, *Arcidava* mindjárt az első castruma az oraviczavidéki érczvidékből kisugárzó völgyek és utak focusaba helyezkedett. Onnan N.-Szurdukig, vagyis *Centum puteaig a dognácskai ércztermő* hegyekkel párhuzamosan vonul az út. *Berzovia* a *Berzava* nyílásában előretolt hadállásával az egész stratégiai elhelyezkedésnek központja és alapállomása csakis *Bogsánra* való tekintetből épülhetett oda, a hol találjuk. Innen *Azizisig* *Furlugnál* ismét *Bogsán* érczhegyeit ÉNY óhajtották körül fogni s míg *Azizis-Caput Bubali* vonala É zárta körül ugyanezt az *Érczhegységet*. *Centum putei*, *Azizis* és *Caput Bubali* állomások elosztása egyébként azt is feltételezteti, hogy a téli rövid napok csapatátvonulásainál egy-egy napi állomásul szolgáltak s útszéli megpihenőül készültek az utazók számára is ott, hol más telephely nagy vidéken nem kínálkozott.

Katonailag *Arcidava*, *Berzovia*, *Tiviscum*, mint a szolgálattételre ide osztott *cohorsok*, *ala-k* székhelye az egész vonal biztonsága felett őrködhettek. Innen oszthatták el a segédsapatokat a külső őrhelyekre, valamint a hegységen át keletnek feltételezhető apró őrállomásokra és a bányatelepekre. Hogy azonban az itt szóba hozott külső őrhelyek merre léteztek s az Alföld belsejében egyes leletekből feltételezhető expositurákkal állandó, vagy csakis belvillongások kényszerítő alkalmából hevenyészett

kapcsolatot tartottak-e, minderre felirataink gyér volta miatt ez idő szerint kimerítő felvilágosítást nem adhatunk. Ez irányban tehát a helyrajzi felvételek és szigorú kritikával folytatandó összehasonlító buvárlatok számára még igen hálás munkatérül kínálkozik délvidékünk.

Minderre és sok egyéb ide fűződő kérdésre, sőt Domasewsky Alfrednek *) ez egész vidéket be Dacia szivéig Mœsiába kebelező tanulmányát illetőleg jelen alkalommal kiterjeszkedni nem óhajtottam, elégnek tartva egyszerre a vitás útvonal keletkezésének és rendeltetésének lehető teljes megvilágítását. Addig is tehát, míg ez irányban tovább vihetjük tudásunk határmesgyéit, legyen elég a Dacia katonai és hadi szervezetére valóságos életéről bizonyult fő útvonal monographiájával beszámolnom a Tekintetes Akadémiának.

*) A v. Domaszewski: Studien zur Geschichte der Donauprovinzen. Archæol. epigr. Mittheil. XIII. köt. II. füzet. 142 l.